

Tartu Ülikool
Sotsiaal- ja haridusteaduskond
Koolieelse lasteasutuse õpetaja õppekava

Triin Vassiljev

LASTE ARUSAAMISED VALETAMISE TÄHENDUSEST JA SELLE HINDAMISEST
Magistritöö

Juhendaja: Kristiina Tropp

Läbiv pealkiri: Laste arusaamised valetamisest

Tartu 2011

Kokkuvõte

Inimene valetab, kui ta annab edasi infot, mida peab vääraks ja tahab, et kuulaja(d) seda usuks või käituks vastavalt saadud informatsioonile (Lee, 2000).

Käesolev töö käsitles laste arusaamisi valetamisest ja keskendus seejuures peamiselt kahele küsimusele: (1) kuidas saavad lapsed aru valetamise mõistest ja (2) kuidas hindavad lapsed valetamist. Et nendele küsimustele uurimuslikus osas vastused saada, kasutati meetodina intervjuud, mille käigus näidati videoklippe. Intervjueeriti 95 last vanuses 4-7 aastat.

Tulemused näitasid, et 4-7 aastased lapsed pidasid valetamiseks mittetõese väite ütlemist, pöörates vähe tähelepanu inimese kavatsusele ja uskumisele. Lapsed pidasid valetamiseks ka selliste faktidele mittevastavate väidete nagu eksituse ja nalja ütlemist. Lapsed vanuses 4-7 aastat hindasid prosotsiaalseid valesid paremaks kui antisotsiaalset valet. Erinevat liiki valede ütlemist hinnati halvemaks kui naljategemist ja tõeraäkimist. Täiskasvanud peaksid lastele rohkem valetamise olemust seletama ning teadma, millised võivad olla laste arusaamised valetamisest, toetamaks nende moraalset arengut valetamise valdkonnas.

Märksõnad: valetamine, arusaamine, moraalne hindamine, lasteaialapsed, moraalne areng

Children's comprehensions of lying

Summary

The person lies, when he or she communicates information that he or she regards as false with intention that listener(s) believe(s) or act(s) on that information (Lee, 2000).

This study explored preschool children's comprehensions of lying and had primarily focused on two questions: (1) how is the concept of lying understood by children and (2) how do children evaluate lying. To explore these issues, the interviews that included showing videotaped stories were used as a method in this study. Approximately 100 (95) children at 4-7 years of age were interviewed.

The results showed that children at 4-7 years explained lying as something that is not true with a little attention on person's intentions and beliefs. So they considered also the situations when other person said factually untrue statements by mistake and made a joke as the act of lying. The children at 4-7 years rated prosocial lies better than antisocial lie. Saying different types of lies were rated worse than making a joke and telling the truth. The adults should explain

more the content of lying to the children and know, which comprehensions of lying children may have to support their moral development in the domain of lying.

Keywords: lie and lying, moral evaluation, preschool children, moral development

Sisukord

Sissejuhatus

Teoreetilised lähtekohad

<i>Valetamise mõiste</i>	5
<i>Valetamise uurimise tähtsus</i>	8
<i>Laste valetamine</i>	9
<i>Piaget' teooria laste arusaamistest valetamisest</i>	11
<i>Piaget' uurimistöökriitika</i>	12

Hilisemad uurimused

<i>Laste arusaamised valetamise mõistest</i>	14
<i>Erinevat liiki valede äratundmine laste poolt</i>	17
<i>Laste hinnangud mittetõestele väidetele ja tõerääkimisele</i>	18
<i>Laste hinnangud erinevat liiki valedele</i>	20

<i>Uurimuse eesmärgid ja hüpoteesid</i>	21
---	----

Metoodika

<i>Katseisikud</i>	22
<i>Mõõtevahendid</i>	22
<i>Protseduur</i>	23
<i>Andmetöötluse põhimõtted ja kasutatavad meetodid</i>	24

Tulemused

Valetamise seletamine

<i>Valetamise semantiliste elementide esinemine seletustes</i>	24
<i>Sisulised kategooriad (tüüpilised vastused)</i>	26
<i>Erinevate väidete määramine valetamiseks/mittevaletamiseks</i>	26
<i>Erinevate väidete hindamine</i>	27
<i>Arutelu</i>	28

<i>Kasutatud kirjandus</i>	33
----------------------------------	----

Lisad

<i>Lisa 1. Tüdrukute intervjuu</i>	35
<i>Lisa 2. Poiste intervjuu</i>	37

Sissejuhatus

Teoreetilised lähtekohad

Valetamise mõiste. Piaget (1932/1997) võrdsustab valetamist eesmärgipärase tõe moonutamisega. Valetamisele omistatakse tahtlik teis(t)e inimes(t)e petmise tähendus. Ehkki on võimalik petta ka mitteverbaalse suhtluse kaudu, valetades miimika ja žestide abil infot edasi andes, keskendutakse käesolevas töös nagu ka enamikes valetamise alastes uurimustöödes valetamisele kui verbaalsele suhtlusvormile. Traditsiooniliselt defineeritakse valetamist läbi teksti ja verbaalse suhtluse: valetamise all peetakse silmas tahtlikult pettusena öeldud väite esitamist (Bok, 1999). Lee (2000) järgi valetab inimene juhul, kui ta annab edasi infot, mida peab valeks, ja tahab, et kuulaja(d) seda usuks või käituks vastavalt saadud informatsioonile.

Käesolevas töös kasutatakse palju inglisekeelseid allikaid. Inglise keeles on „vale“ jaoks kaks sõna: nimisõna *lie* (truth vs lie) ja omadussõna *false* (true vs false), kuid eesti keeles kasutatakse sõna „vale“ nii nimisõna- (tõde vs vale) kui omadussõnana (õige vs vale). Et käesolevas töö selgelt eristada nimisõna „vale“ omadussõnast „vale“, kasutatakse neist teise asemel sünonüümi mittetõene.

Mõiste „vale“ (ing k *lie*) koosneb kolmest semantilisest elemendist:

- ütluse mittevastavus tegelikkusele;
- ütleja mitteuskumine väite vastavusse tegelikkusega;
- ütleja soov/kavatsus kuulajat/kuulajaid oma juttu uskuma panna ehk petta.

Tõde (ing k *truth*) sisaldab järgmisi semantilisi elemente:

- ütluse vastavus tegelikkusele;
- ütleja uskumine väite vastavusse tegelikkusega;
- ütleja soov/kavatsus kuulaja(te)le infot edasi anda (Coleman & Kay, 1981).

Valetamist vastandatakse tõerääkimisega. Valetamine nagu ka tõerääkimine koosneb kolmest semantilisest elemendist. Valetamise ja tõerääkimise kaks semantilist elementi on vastandlikud: ütluse mittevastavus vs vastavus tegelikkusele ja ütleja mitteuskumine vs uskumine sõnumi vastavusse tegelikkusega. Ent kui valetamise eesmärk on kuulajat juttu uskuma panna ehk petta, seega mõjutada jutu kaudu teise inimese arusaamisi ja/või käitumist, siis tõerääkimise eesmärk on kuulajale infot anda – kas ja kuivõrd see teist inimest mõjutab, sõltub ilmselt mitmetest asjaoludest. Kindlasti on valetaja ja ilmselt ka tõerääkija soov, et tema juttu usutaks, ent tõerääkimine pole otseselt seotud teise inimese mõjutamisega.

Eesmärgist sõltuvalt eristatakse kahte vale tüüpi:

- antisotsiaalne ehk pahatahtlik vale (ing k *antisocial lie/self-protective lie*). See kannab ennastteenivat eesmärki ja on kasulik rääkijale endale. Antisotsiaalse vale eesmärk on varjata pahategu (Lewis, Stanger & Sullivan, 1989). Pahatahtlikku valet esitatakse tavaliselt reeglitest või muudest seatud piirangutest üleastumisele järgnevalt. Näiteks laps, teades, et ema kotist ei tohi raha võtta, seda siiski salaja teinud olles võib ema pärimise peale lausuda pahatahtliku vale, et pole tema tagant raha võtnud, hoidudes nii võimalikust karistusest. Kõige sagedasemaks laste poolt öeldavaks vale liigiks peetaksegi antisotsiaalset valet (vt ptk Laste valetamine);
- interpersonaalne ehk heatahtlik vale. Selle alla kuuluvad pisivale (ing k *white lie*) ja altruistlik vale (ing k *altruistic lie*). Nende eesmärk on teis(t)ele inimes(t)ele mitte kahju teha. Pisivalesid öeldakse selleks, et säilitada head omavahelised suhted ja mitte haavata teise inimese tundeid (Bok, 1999). Näiteks olukorras, kus üks sõpradest küsib oma uue soengu kohta arvamust teiselt, võib viimane lausuda pisivale, et talle see meeldib, vältides nii võimalikku solvumist ja omavahelist tülitsemist. Pisivalest äärmuslikum interpersonaalse vale liik on altruistlik vale. Selle eesmärk on kedagi ohust päästa (Tudor-Hart, 1926, viidatud Bussey, 1999 j). Näiteks olukorras, kus kedagi ähvardab füüsilise vägivalla oht, võib vastaja ohvri päästmiseks öelda altruistliku vale, et ei tema asukohta, ehkki tegelikult teab.

Ilmselt seostatakse valetamist tõe moonutamisega. Ent lisaks valele on olemas ka teisi mittetõeseid väiteid nagu näiteks nali (ing k *trick lie/practical joke*), eksitus (ing k *mistake*) ja liialdus (ing k *exaggeration*). Nende ütlemist ei saa pidada valetamiseks erinevuse tõttu semantilistes elementides. Ilmselgelt on valetamise äratundmiseks vaja mõista valetamise semantilisi elemente ning ühtlasi aru saada sellest, mida ütleva usub ja milline on tema eesmärk. Niisamuti on nalja, eksituse ja liialduse äratundmiseks tarvis mõista igapäevaste semantilisi elemente (Piaget, 1932/1997). Järgnevalt kirjeldatakse nalja, eksituse ja liialduse semantilisi elemente ning võrreldakse neid vale omadega.

Nii nagu vale puhulgi ei vasta nalja sisu tegelikkusele. Lisaks sarnaneb nali valega selle poolest, et nende rääkija ei usu öeldu vastavusse tegelikkusega. Seega sisaldab nii nali kui vale kahte ühesugust semantilist elementi, kuid kolmas on erinev. Kui valetatakse selleks, et kuulajat/kuulajaid oma juttu uskuma panna, siis nalja rääkimise eesmärk on niiöelda kuulaja(te)

meelt lahutada. Seega öeldakse valesid ja räägitakse naljasid erineva eesmärgi puhul ning inimene, kes mõistab nalja meelelahutuslikku eesmärki ja teab, et see pole omane valele, on võimeline eristama nalja valest (Piaget, 1932/1997).

Kui inimene valetab, ütleb ta midagi, millel puudub vastavus tegelikkusega, kusjuures valetaja ise on sellest teadlik ehk väidet ei usu, ent soovib, et kuulaja(d) seda teeks. Eksituse ehk eksiarvamuse lausumisel ei vasta väide tegelikkusele nagu valetamise puhulgi. Nii eksituse kui vale ütleja soovib, et kuulaja(d) öeldut usuks. Valest eristab eksitust aga rääkija uskumine väite tõesusesse ehk eksituse ütleja pole teadlik väite mittevastavusest tegelikkusega. Eksitusena ütlevad inimesed mittetõese väite seepärast, et neil puudub õige info (nt mäletatakse valesti). Vaid need, kes saavad aru, et isik omab vääruskumust, on võimelised mõistma, et tema väide on öeldud mittetõesena tahtmatult ja seega pole sama, mis vale (Piaget, 1932/1997).

Ka liialdus (nt „Ma pole sind sada aastat näinud.“, mille all mõeldakse seda, et ei olda ammu kohtunud) on mittetõene ehk tegelikkusest erinev väide nagu valegi. Lisaks puudub liialduse rääkijal nagu vale lausujalgi uskumine oma väite tõesusesse. Liialduse ütleja eeldab, et väite sisu mittekokkulangevus tegelikkusega on kuulaja jaoks ilmselge. Liialduse lausuja väidet ei usu ega soovi, et ka kuulaja(d) seda teeks. Viimane erineb vale semantilisest elemendist (ütleja soov kuulajat/kuulajaid oma juttu uskuma panna) (Piaget, 1932/1997).

Niisiis on olemas mitmeid valetamisega sisult lähedasi mõisteid. Nali, eksitus ja liialdus sisaldavad osaliselt samasuguseid semantilisi elemente nagu vale ning seetõttu võidakse neid viimasega samastada. Kui seda, kas lause sisu ühtib või ei ühti tegelikult juhtunuga, võib olla lihtne kindlaks määrata (vaatluse kaudu, tehes loogilisi järeldusi jne), siis raskem on aru saada sellest, mida rääkija mõtleb. Juhul, kui rääkija väite uskumist/mitteuskumist ega soovi/kavatsust/eesmärki ei paljasta, sõltub neist arusaamine kuulaja endi tõlgendustest (Piaget, 1932/1997). Et valele leidub mitmeid sisult sarnaseid väiteid ja valetamine võib olla nii antisotsiaalsest kui interpersonaalsest eesmärgist lähtuv, on valetamise teema mitmetahuline ja uurijate jaoks huvipakkuv.

Valetamise teema keerulisust illustreerib Sweetseri (1978) folkloristiline mudel, mille kohaselt ei mõisteta valetamist vaid kognitiivsetest komponentidest (kolmest semantilisest elemendist) lähtuvalt, vaid ka sotsiokultuurilistest. Sweetser (1978) on seisukohal, et oluliselt mõjutavad valetamisest arusaamist kultuurilised normid ja moraalsed väärtused. Selle tõestuseks

on näiteks leitud, et hiina ja kanada lapsed mõistavad valetamist ja tõerääkimist mõnevõrra erinevalt (Lee, Cameron, Xu, Fu & Board, 1997).

Ehkki laste arusaamisi valetamisest võib põhjendada sotsiokultuurilistele aspektidele viidates, lähtutakse käesolevas töös kognitiivse arengu teooriast, kuna uurijad, sh Piaget (1932/1997) on peamiselt sellele tuginedes kirjeldanud ja seletanud laste arusaamisi valetamisest. Käesolevas töös käsitletakse laste arusaamisi valetamisest, seejuures tuuakse välja vanuselised erinevused ja esitatakse lühidalt ka täiskasvanute arusaamised valetamisest, ilmestamaks nende erinevust laste omadega võrreldes.

Valetamise uurimise tähtsus. Helemäe (2004b) täheldab, et valetamine on levinud sotsiaalne nähtus. Ta lisab, et seda küll taunitakse, aga ei peeta vajalikuks praktikas vältida. Ford (1996) väidab, et kuigi inimesed suhtuvad valetamisesse negatiivselt, osutab nende käitumine valetamise kõrgele esinemissagedusele. Piaget' (1932/1997) hinnangul saab valetamist pidada loomulikuks, universaalseks ja spontaanseks nähtuseks. Emler (1998) arvab, et valetamise mõiste arengu käsitlemine on oluline osa moraalse arengu universaalsuse teemast ning leiab, et laste moraalnormide kujunemine ja omandamine on sotsiaalne protsess, mida mõjutab eelkõige lapse vahetu arengukeskkond. Helemäe (2004b) arvab, et lapse valetamise kontspetsiooni mõjutavad last ümbritsevate isikute valetav käitumine ja hoiakud valetamisega seoses.

Piaget (1932/1997) pani aluse valetamise uurimisele arengupsühholoogias. Ta iseloomustas valetamist kui probleemi laste mõtlemises, kus niiõelda põrkuvad kokku täiskasvanute seatud moraalsed piirangud ning lapse egotsentriline mina. Lisaks valetamisele uuris see šveitsi psühholoog veel kümme moraalse arengu aspekti laste mõtlemises. Neist tähtsaimaks pidas aga valetamist, kuna seda esineb laste seas sagedasti ja see on lähedalt seotud laste kognitiivse arengu ja sotsiaalse keskkonnaga.

Alates Piaget' (1932/1997) uurimistööst selle kohta, kuidas mõistavad erinevas vanuses lapsed valetamist kuni tänapäevaste samateemaliste uurimistöödeni on need keskendunud peamiselt kahele küsimusele:

- 1) kuidas saavad lapsed aru valetamise mõistest;
- 2) kuidas hindavad lapsed valetamist (teiste sarnaste verbaalsete väidete ja tõerääkimisega võrreldes). Xu, Luo, Fu & Lee (2009) väidavad, et nende küsimuste vastustel on oluline teoreetiline ja praktiline tähendus. Nimelt aitavad teoorias teadmised valetamise mõiste

arengust aru saada sellest, kuidas rakenduvad laste moraalsed printsiibid inimestevahelise suhtluse valdkonnas; praktikas aitavad teadmised sellest, kuidas omandavad lapsed valetamise mõiste, leida täiskasvanutel (lapsevanematel, õpetajatel, haiglas praktiseerivatel arstidel) viise, edendamaks lastes ausust.

Ometi on laste valetamisest arusaamiste teema pärast Piaget' uurimistööd (1932/1997) jäänud teiste uurijate poolt pikaks ajaks tähelepanuta ja kerkinud taas huviorbiiti alles rohkem kui pool sajandit hiljem. Lee et al. (1997) väidavad selle üheks põhjuseks olevat tõsiasi, et erinevas eas laste valetamisest ja tõerääkimisest arusaamiste uurimine omab olulist teoreetilist rolli sellise laialdase teema käsitluses nagu moraalse arengu universaalsus, millest on aga hakatud kirjutama tunduvalt hiljem, kui Piaget' uurimistöö (1932/1997) valmis. Nii tekitas moraalse arengu universaalsuse teema käsitlemine vajaduse uurida valetamise mõiste arengut kui ühte moraalse arengu osa.

Teise valetamise teema taasuurimise põhjusena toovad Lee et al. (1997) välja selle seose laste kui kohtunnistajate usaldusvääruse väljaselgitamisega. Nimelt tekitas laste tunnistajatena kasutamine kohtus vajaduse uurida valetamise teemat laste seas, kuna tunnistaja peab suutma eristada tõde ja vale ning aru saada tõerääkimise olulisusest. Kui kohtus kasutatakse tunnistajatena väikseid lapsi (nt seksuaalse väärkohtlemise juhtumitega seoses), on ilmselgelt oluline see, et nad oleksid kompetentsed vastajad. Käesoleva töö autor arvab, et ka täiskasvanud (kohtunikud) peaksid omama teadmisi sellest, millised on laste arusaamised valetamisest ja tõerääkimisest, mõistmaks laste vastuste tähendust selles valdkonnas.

Käesoleva töö autorile teadaolevalt on eesti eelkooliealiste laste arusaamisi valetamisest vähe uuritud; seda pole tehtud, kaasates eelkooliealisi kahest vanusegrupist (4-5 ja 6-7 aastased) ning uurides seejuures nii paljusid valetamisega seotud mõisteid korraga nagu käesoleva töö uurimuslikus osas. Viimane annab võimaluse laste vastuseid erinevate mõistete kohta võrrelda ja tuua välja võimalikud vanuselised erinevused. Töö uurimuslikus osas soovitakse teada saada, milliseid valetamise tunnuseid toovad lapsed välja valetamise seletamisel ja milliseid arvestavad, otsustamaks, kas väite ütlemine on valetamine või mitte. Käesoleva tööga soovitakse anda panus eesti eelkooliealiste laste valetamisest arusaamiste käsitlusesse.

Laste valetamine. Võib pidada keeruliseks välja selgitada, kui sageli/palju lapsed valetavad ja millist tüüpi nende valed on, kuna täiskasvanud ei pruugi laste valesid alati kindlaks teha ja

lapsed ise üles tunnistada. Niisiis tasub võib-olla ettevaatlikkusega suhtuda laste valetava käitumise alaste uurimistööde tulemustesse. Käesolevas töös esitatakse need lühidalt, et mõista paremini laste arusaamisi valetamisest. Võib eeldada, et laste valetav käitumine (valetamine) on seotud nende arusaamistega valetamisest.

Üks meetod, uurimaks laste valetamist, on küsitlus ja seda on ka mitmed uurijad kasutanud. Helemäe (2004b) uurimistulemustest selgub, et vähesed eesti 4-5 aastased lapsed väidavad, et on kunagi valetanud. Seevastu nendega seotud täiskasvanutest (emad, isad ja õpetajad) rohkem kui pooled (65%) väitsid teadvat, et laps on valetanud. Kõik uurimuses osalenud täiskasvanud tunnistasid, et on valetanud. Tulemustest järeldub, et lapsed tunnistavad endi valetavat käitumist tunduvalt vähem kui täiskasvanud. Petersoni, Petersoni ja Seeto (1983) uurimuse tulemuste põhjal võib tõdeda, et vanuse kasvades suureneb nende laste osakaal, kes väidavad end valetanud olevat. Kui enamik 5-aastastest uuritavatest lausus, et pole kunagi valetanud, siis rohkem kui pooled 8- ja 9-aastastest lastest ütlesid, et valetavad mõnikord ja seda tegid kõik 11-aastastest uuritavatest.

Wilson, Smith ja Ross (2003) uurisid 2-7 aastaseid lapsi vaatluse teel ja tegid kindlaks, et kõik uuritavatest lastest valetasid vähemal või rohkemal määral (seega on lapsed juba 2-aastaselt võimelised valetama). Vanemad lapsed leiti valetavat sagedamini kui nooremad, mis võis tuleneda sellest, et vanemad lapsed valetasid veenvamalt kui nooremad ja seega oli vanemate laste valesid raskem tuvastada kui nooremate omasid. Uurijad leidsid veel, et need lapsed, kes sooritasid rohkem pahategusid, ka valetasid sagedamini. Enim leitigi eelkooliealiste laste poolt kasutatavat antisotsiaalset valet (eesmärk varjata pahategu), harva pisivalet, altruistlikku valet ei leitud laste poolt öeldavat.

Ka mitmete teiste uurimuste tulemuste kohaselt ütlevad lapsed vale liikidest peamiselt antisotsiaalseid valesid. Näiteks Helemäe (2004b) uurimuse tulemustest selgub, et eesti 4-5 aastaste laste vanemate sõnul on nende laste valetamine eelkõige antisotsiaalset laadi (öeldud mittelubatud või ebasoovitud käitumise, nõ pahategude järgselt). Lisaks peavad välismaa uurimuse tulemuste kohaselt emad antisotsiaalseid valesid laste poolt kõige sagedamini kasutatavateks (Stouthamer-Loeber, 1986). Bussey (1988, viidatud Bussey, 1999 j) on leidnud, et lapsed ise peavad antisotsiaalset valet endi tavaliselt öeldavaks vale liigiks ning nooremad lapsed kasutavad pisivalet harvem kui vanemad lapsed ja täiskasvanud.

Eelpool mainitud uurimuste tulemused osutavad sellele, et laste valed on ülekaalukalt antisotsiaalset laadi ehk kannavad ennastteenivat eesmärki ja on seotud pahategudega: lapsed, kes ei soovi üles tunnistada mittelubatud või ebasoovitud käitumist, valetavad oma tegude kohta. Põhjus, miks lapsed ütlevad peamiselt antisotsiaalseid ehk endale kasulikke valesid, võib tuleneda laste egotsentristlikust (enesekesksest) mõtlemisest, millele on oma teoorias laste arusaamiste kohta valetamisest viidanud Piaget (1932/1997).

Piaget' teooria laste arusaamistest valetamisest. Piaget (1932/1997) uuris valetamise tähendust ligi saja 6-12 aastase lapse seas. Ta palus neil seletada valetamise mõistet ning lisaks võrrelda lugu valetamisest looga eksituse ütlemisest, et teada saada, kumb on hindamisel laste jaoks olulisem - kavatsus või tagajärg. Selleks esitati lastele kaks uurimislugu ja seejärel küsiti, kumb on halvem. Lugu valetamise kohta sisaldas negatiivset kavatsust ja ütleja jaoks positiivset tagajärge. Lugu eksituse kohta viis heast kavatsusest hoolimata, ütleja mitteteadlikkuse tõttu õigest infost negatiivse tagajärjeni.

Uurimistulemusi analüüsinud, kirjeldas Piaget (1932/1997) kahte arenguastet ehk –taset, mil vanusest tulenevalt mõistavad lapsed valetamist erinevalt:

- arenguliselt varasemat taset kirjeldas Piaget (1932/1997) terminiga *moraalne objektiivsus* ehk *moraalne realism*. Varajasel, algasel arenguastmel on lapsed kuni keskmiselt 8 aasta vanused. Nad defineerivad valetamist faktilisele mittevastavusele viidates, st lähtuvad seletamisel erinevusest tegelikkusega. Lapsed mõistavad valet kui ütlust, mis pole tõene ega erista seega erinevate mittetõeste väidete ütlemist valetamisest. Lapsed võivad valetamist samastada eksituste, naljade ja liialduste, aga ka vandesõnade ütlemisega. Nimelt seostub lastel valetamine nagu ka ebasüüdsate väljendite (vandesõnade) ütlemine pahade sõnade lausumisega, täiskasvanutepoolse keeluga seda teha ja võimaliku karistusega keelust üleastumise korral. Nii võivad lapsed valetamiseks pidada ka ebasüüdsate väljendite ütlemist. Lapsed teavad, et valetada ei tohi ja peavad valetamist halvaks, kuna selle eest saab karistada. Niisiis omavad kuni umbes 8 aasta vanused lapsed arenguliselt varasemal tasemel olles valetamisest laiendatud mõistet: selle hulka kuuluvad kõik väited, mille sisu erineb tegelikkusest, hoolimata ütluse lausuja kavatsusest ja uskumisest seoses ütlusega.

Võrrelnud laste hinnanguid lugudele valetamise ja eksituse ütleamise kohta selgus, et kuni keskmiselt 8 aasta vanused lapsed peavad lugu eksituse ütleamise kohta halvemaks loost valetamise kohta ehk ütluse tagajärge olulisemaks kui ütleja kavatsust. Uurimuse tulemustest tulenevalt väitis Piaget (1932/1997), et algsel arenguastmel olevad lapsed keskenduvad mitteõige väite hindamisel väliste, objektiivsetele tunnustele nagu tagajärg ehk tulemus (nt karistuse olemasolu/puudumine). Samas on neil raske aru saada (ka kõrgelt hinnata) teise inimese kavatsusest, kuna laste mõtlemine on veel egotsentriline.

- arenguliselt hilisemat taset kirjeldas Piaget (1932/1997) terminiga *moraalne subjektiivsus/realism*. Sellele, hilisemale arenguastmele jõuavad lapsed keskmiselt 8 aasta vanuselt (mõned koguni 6-aastaselt, mõned alles 10 aasta vanuselt). Nad keskenduvad väite määratlemisel ja selle hindamisel rääkija kavatsusele. Hilisemale arenguastmele jõudnuna kaob lastel valetamise samastamine eksituste, naljade, liialduste ja vandesõnade ütleamisega, st valetamise mõiste muutub konkreetsemaks, täpsemaks kui varem. Valet mõistetakse kui tahtlikult/kavatsuslikult mitteõigena öeldud väidet.

Võrrelnud uurimuslugusid valetamise ja eksituse lausumise kohta selgus, et umbes 8-aastased ja vanemad lapsed pidasid lugu valetamisest halvemaks kui lugu eksituse ütleamisest. Sellest tulenevalt järeltas Piaget (1932/1997), et vanemad lapsed peavad ütleja kavatsust olulisemaks kui ütluse tagajärge, seega keskenduvad väliste, objektiivsete tunnuste asemel subjektiivsetele. Hilisemal arenguastmel olevate laste jaoks on ütleja hea kavatsus olulisem kui ütluse tagajärg.

Piaget' uurimistöö kriitika. Piaget' originaaltöö laste valetamisest arusaamiste uurimisest ilmus 1932. aastal. Oluliselt hiljem, enam kui poole sajandi pärast tekitas see teema uurijates (nt Bussey, 1992, 1999; Peterson et al., 1983; Strichartz & Burton, 1990) taas huvi. Need hilisemad uurijad on viidanud Piaget' (1932/1997) töö miinustele nii teema käsitlemise kui meetodi osas. Viidates oma töödes nendele miinustele, on kaasaegsemad uurijad (nt Bussey, 1992, 1999; Peterson et al., 1983) uurimusi valetamise teemal täiustanud.

Piaget' (1932/1997) uurimistöö fookust on peetud liialt kitsaks. Keskendudes valetamise teemaga seonduvalt laste seas kavatsuse rolli uurimisele valetamise seletamisel ning valetamisele ja eksituse ütleamisele hinnanguid andes, pööras Piaget oma töös vähe tähelepanu tõerääkimisele

ega käsitletud erinevaid vale liike (antisotsiaalne vale, pisivale, altruistlik vale). Viimati mainitud asjaolu tähendab Bussey' (1992) hinnangul seda, et Piaget' uurimistööst on kõrvale jäänud olulised valetamisega seotud aspektid.

Piaget (1932/1997) uuris 6-12 aastaseid lapsi, uurimusest jäid välja vanemad kui 12-aastased lapsed ja täiskasvanud. Nii ei saanud uurija võrrelda laste arusaamisi valetamisest täiskasvanute omadega. See, et Petersoni et al. (1983) uurimuses pidas ligi üks kolmandik täiskasvanutest eksituse lausumist ning pooled liialduse ütlemist ja naljategemist valetamiseks, seab kahtluse alla Piaget' seisukoha, mille kohaselt saavad umbes 8-aastased lapsed (seega ilmselgelt ka täiskasvanud) õigesti aru valetamise mõistest. Niisiis võivad ka täiskasvanud omada valetamisest vääraid arusaamu ja seega tasub võib-olla skeptiliselt suhtuda Piaget' teooria vanuselisse määratlusse.

Mitmed uurijad (nt Berg-Cross, 1975; Peterson et al., 1983) on Piaget' (1932/1997) meetodit pidanud laste uurimiseks liiga keeruliseks. Piaget' uurimuses loeti lastele situatsioonilood ette paarikaupa ja küsiti seejärel neis esitatud mittetõeste väidete kohta, kumb on halvem. Selline meetod eeldab, et laps saab lugude sisudest aru, suudab need õigesti meelde jätta ning omavahel võrrelda. Hilisemal ajal, kui Piaget oma uurimuse teostas, on metoodikat laste valetamisest arusaamiste uurimiseks lihtsustatud.

Paljud laste valetamise teema uurijad (nt Bussey, 1992, 1999; Peterson et al., 1983; Strichartz & Burton, 1990; Xu et al., 2009) on lapsi intervjuerides samuti kasutanud situatsioonilugusid nagu Piaget, ent esitanud küsimusi pärast igit lugu eraldi. Mõned kaasaegsemad uurijad (nt Peterson et al., 1983; Strichartz & Burton, 1990) on uurimislugusid esitades suulisele tekstile lisaks kasutanud täiendavat visuaalset informatsiooni (näitemängud nukkudega). Need hilisemad uurimismeetodid esitavad lastele vähem kognitiivseid nõudeid kui Piaget' uurimismeetod.

Niisiis on mitmed kaasaegsemad laste valetamise teema uurijad (nt Berg-Cross, 1975; Bussey, 1992; Peterson et al., 1983) Piaget'(1932/1997) uurimistöösse süvenenuna leidnud sellel olevat mitmeid miinuseid. Võib-olla on just Piaget' töö kriitiline hindamine aidanud hilisematel uurijatel oma töid samal teemal paremini koostada. Et kaasaegsemad uurijad on uurimusi laste valetamise teemal läbi viinud tunduvalt hiljem kui Piaget, võib see olla üheks tulemuste mõningate erinevuste põhjuseks. Samas võib selleks olla ka hilisemate uurijate (nt Peterson et al., 1983; Strichartz & Burton, 1990) lihtsamad uurimismeetodid Piaget' omaga võrreldes.

Järgnevalt esitatakse kaasaegsemate uurijate (nt Bussey, 1992, 1999; Peterson et al., 1983; Strichartz & Burton, 1990) tööde tulemused nii valetamise mõiste kui ka valetamisele (ja teistele mittetõeste väidete ütlemisele ning lisaks tõerääkimisele) hinnangute andmise kohta ja võrreldakse neid Piaget' (1932/1997) uurimistulemustega. Kuna Piaget' uurimusest jäid välja erinevat liiki valede äratundmine ja hindamine, käsitletakse neid teemasid käesolevas töös eraldi, mitte võrdlusena Piaget' teooria seisukohtadega.

Hilisemad uurimused

Laste arusaamised valetamise mõistest. Mitmed uurimused, mis käsitlevad laste arusaamisi valetamisest, on välja selgitanud, kas lapsed eristavad valetamist tõerääkimisest. Strichartzi ja Burtoni (1990) uurimuses oli 2-3 aastaste laste jaoks raske aru saada uurimislugudest valetamise ja tõerääkimise kohta ning seetõttu olid nende laste vastused juhuslikud. Nii lähtusid 2-3 aastased lapsed väite määramisel valeks/tõeks väga vähesel määral ütluse faktidele (mitte)vastavuse elemendist. Seevastu uurimusse kaasatud vanemate eelkooliealiste laste vastused valetamise ja tõerääkimise äratundmise kohta põhinesid vastupidiselt noorematele peamiselt sellel, kas ütlus erines tegelikkusest või mitte.

Strichartzi ja Burtoni (1990) uurimuseses arutleti uuritavatega lugude sisude üle ja küsiti, mille põhjal nad otsustasid. Vanemad (4-7 aastased) lapsed küll mõistsid, et uurimislugude sisud on erinevad, kuna neis erinevad sellised semantilised elemendid nagu inimese kavatsus ja tema (mitte)uskumine väitesse, ent keskendusid väite määramisel valeks/tõeks sellegipoolest üksnes faktidele (mitte)vastavuse elemendile. Uurijad märgivad, et 4-7 aastased lapsed on võimelised aru saama inimeste erinevatest uskumistest ja kavatsustest, ent pidada neid väidete (vale, tõde) eristamisel eba- või väheolulisteks ning tähtsaks semantiliseks elemendiks vaid faktidele (mitte)vastavust. Viimane ühtib Piaget' (1932/1997) valetamise teemalise teooria seisukohaga, mille kohaselt keskenduvad kuni umbes 8 aasta vanused lapsed vale määratlemisel faktilisele erinevusele tegelikkusest.

Mitmete uurimuste, kuhu on kaasatud vanemaid eelkooli- ja kooliealisi lapsi, tulemused näitavad, et üldiselt tunnevad lapsed ära valetamise ja tõerääkimise (Bussey, 1992, 1999; Huffman, Warren & Larson, 1999; Strichartz & Burton, 1990), kusjuures Bussey (1992, 1999) uurimuste tulemused viitavad sellele, et vanemad (7-8 ja 10-11 aastased) lapsed tunnevad oluliselt paremini (rohkematel kordadel) ära valetamise ja tõerääkimise kui nooremad (4-5

aastased) lapsed. Need uurimistulemused annavad olulist teavet tõerääkimise äratundmise ja selle eristamise kohta valetamisest, ent neid ei saa võrrelda tulemustega Piaget' (1932/1997) uurimistööst, kuna sellest jäi välja tõerääkimise käsitlemine.

Helemäe (2004a) uuris valetamise teemalise bakalaureusetöö raames ligi 20 eesti 4-5 aastast last. Uurimuse tulemused näitavad, et selles vanuses lapsed lähtuvad vale defineerimisel ütluse erinevusest tegelikkusega ja seletavad valetamist ka kui millegi inetult esitlemist. Käesoleva töö autori valetamise teemalise bakalaureusetöö raames uuriti palju suuremat hulka eelkooliealisi lapsi ja kaasatud olid nii 4-5 kui 6-7 aastased lapsed. Ka selle uurimuse tulemused viitavad lastepoolsetele valetamise mõiste seletustele peamiselt faktidele mittevastavuse elemendist lähtuvalt: eelkooliealised lapsed (4-7 aastased) peavad valetamiseks tegelikkusele mittevastavate lausete ütlemist. Samuti väljendasid lapsed valetamise defineerimisel seda, et valetamine on negatiivne (kole, paha jne) (Vassiljev, 2008). Need uurimistulemused ühtivad Piaget' (1932/1997) teooria seisukohaga, mille kohaselt mõistavad väiksed lapsed valetamist kui faktidele mittevastavat ütlust ja seostavad negatiivsete sõnadega (inetu, paha jne).

Käesoleva töö autori bakalaureusetöö uurimuslikus osas esines selliseid lastepoolseid valetamise seletusi, milles viidati ütluse tegelikkusele mittevastavuse elemendile, oluliselt rohkem kui neid, milles viidati ühele kahest ülejäänust vale semantilisest elemendist. Uurimuse käigus läbi viidud intervjuudes tõid üksikud lapsed valetamist defineerides välja rääkija mitteuskumise väitesse ja samuti üksikud lapsed seletasid valetamist kui teiste petmist (Vassiljev, 2008). Neist esimene näitab last teadvat seda, et kui inimene valetab, siis ei usu ta öeldavat. Neist teine annab aimu valetamise petva loomuse enda jaoks teadvustamisest lapse poolt. Mõlema elemendi esiletoomine valetamist seletades viitab nõ mittetraditsioonilisele (mitte üksnes faktidele mittevastavuse elemendist lähtuvale) valetamise seletusele eelkooliealiste laste seas.

Üksikud lapsed, kes käesoleva töö autori bakalaureusetöö uurimuses viitasid valetamise seletamisel ütleja mitteuskumise elemendile ja seostasid valetamist teise inimese petmisega, siiski määrasid üldiselt uurimisloo kaudu testituna eksituse ütlemise valetamiseks. Kokku määrasid rohkem kui pooled uuritud 4-7 aastastest lastest eksituse ütlemise valetamiseks (Vassiljev, 2008). Wimmeri, Gruberi ja Pernerri (1984) uurimuses samastasid peaaegu kõik 4-aastased ning suur osakaal 6-aastastest lastest eksituse ütlemise valetamisega, samas tegid seda vähesed 8-aastased. Ka Petersoni et al. (1983) valetamise teemalise uurimuse, kuhu kaasati lapsi vanuses 5-13 aastat, tulemuste kohaselt peavad lapsed vanuse kasvades eksitust lausumist üha

vähem valetamiseks. Need uurimistulemused osutavad sellele, et vale ja eksituse eristamine kujuneb lastel järk-järgult vanuse kasvades, ning seostuvad Piaget' (1932/1997) järeldusega arengulisest edasiminekest vale ja eksituse eristamise kohta.

Helemäe (2004b) küsis uurimuse läbiviimise käigus 4-5 aastastelt lastelt, kas nalja tegemine on ka valetamine ja sai eitavaid vastuseid. Samas ei testinud uurija seda näitliku loo abil, mistõttu võib pidada järeldust, nagu ei seostuks valetamise tähendus lastel naljategemisega, ennatlikuks ja mittetõestatuks. Peterson et al. (1983) uurisid, kas lapsed võrdsustavad valetamist naljarääkimisega, kasutades vastavasisulist uurimislugu. Tulemused näitavad, et suur osa 5-13 aastastest lastest peab naljarääkimist valetamiseks. Ka käesoleva töö autori bakalaureusetöös seletasid mõned lapsed valetamist naljarääkimise kaudu, st pidasid seda valetamiseks (Vassiljev, 2008). Need uurimistulemused viitavad sellele, et lapsed võivad valetamist samastada naljarääkimisega, nagu leidis Piaget (1932/1997). See, et üpris suur osa 13-aastastest lastest pidas Petersoni et al. (1983) uurimuses naljarääkimist valetamiseks, annab põhjust skeptiliselt suhtuda Piaget' teooria seisukohta, mille kohaselt kaob lastel umbes 8-aastaselt valetamise ja naljarääkimise samastamine.

Käesoleva töö autori bakalaureusetöös seletasid mõned lapsed valetamist, samastades seda ropendamisega (Vassiljev, 2008). Petersoni et al. (1983) uurimuses pidas väike osa 5-13 aastastest lastest, peamiselt 5-7 aastased lapsed uurimisloo kaudu testituna ropendamist valetamiseks. Need tulemused toetavad Piaget' (1932/1997) seisukohta, mille kohaselt võivad lapsed valetamist samastada ropendamisega, ent samas viitavad Petersoni et al. (1983) uurimuse tulemused selle võrdlemisi vähe esinevusele. Rohkemad uurimistööd, kus käsitletakse valetamise ja ropendamise eristamist, võiksid tuua rohkem selgust sellesse teemasse.

Petersoni et al. (1983) uurimuses võrdsustasid rohkem kui pooled uuritavatest 5-13 aastastest lastest liialduse ütlemise valetamisega. Üllatav on saadud tulemus, et vanuse kasvades määravad lapsed liialduse üha enam valeks: see on vastuolus Piaget' (1932/1997) teooria seisukohaga, mille kohaselt kaob lastel umbes 8 aasta vanuselt valetamise samastamine liialduse ütlemisega. Erinevus kahe uurimuse tulemuste vahel võib tuleneda erinevatest uurimislugudest: näide liialduse kohta oli Petersoni et al. (1983) uurimuses äärmuslikum, ebareaalsem kui Piaget' uurimuses ja seda tõenäolisemalt see võib-olla laste jaoks vale tundus.

Strichartzi ja Burtoni (1990) uurimuses võtsid 10-11 aastased lapsed valetamise ja tõerääkimise eristamisel rohkem arvesse rääkija (mitte)uskumist väitesse kui nooremad (2-7

aastased) lapsed, kuid ei teinud seda nii suurel määral kui täiskasvanud. Antud uurimuses keskendusid 10-11 aastased lapsed valetamise ja tõerääkimise eristamisel nii faktilisele (mitte)vastavusele kui ka ütleja (mitte)uskumisele väitesse. Seega, kuigi 10-11 aastased lapsed arvestavad valetamise ja tõerääkimise eristamisel rääkija (mitte)uskumisega ütlusesse, omab nende jaoks seejuures tähtsust ka faktidele (mitte)vastavuse element. Nende tulemuste põhjal võib väita, et valetamise ja tõerääkimise eristamisel saab vanuse kasvades selline semantiline element nagu rääkija (mitte)uskumine väitesse järjest olulisemaks.

Täiskasvanute seas läbi viidud valetamisest arusaamisi käsitlevate uurimuste tulemused näitavad, et nende jaoks on vale eristamisel muudest väljenditest enim tähtis rääkija (mitte)uskumine väitesse, vähem olulisem ütleja kavatus ja kõige vähem tähtsam väite faktidele (mitte)vastavus (Coleman & Kay, 1981; Strichartz & Burton, 1990). Niisiis, kui algselt peavad lapsed vale eristamisel teistest väljenditest ülekaalukalt olulisimaks väite faktidele mittevastavuse elementi, siis vanuse kasvades selle tähtsus väheneb ja samas teiste semantiliste elementide olulisus suureneb. Laste valetamisest arusaamiste erinevust täiskasvanute omadest ilmestab valetamise eristamisel teistest väidetest erinevatest semantilistest elementidest lähtumine.

Üldiselt viitavad uurimuste tulemused sellele, et vanuse kasvades mõistavad lapsed üha täpsemini valetamise olemust, pidades lisaks ütluse faktidele mittevastavuse elemendile oluliseks rääkija kavatsust petta ning mitteuskumist väitesse (Peterson et al., 1983; Strichartz & Burton, 1990; Wimmer et al., 1984). Strichartz ja Burton (1990) märgivad, et otsustel inimeste ja nende tegude, sh valetamise kohta toetuvad lapsed algul välistest, objektiivsetest tunnustest (nagu faktidele vastavus), hilisemas eas aga lähtuvad suuremast taktitundest sisemistele, subjektiivsetele teguritele nagu kavatsus ja uskumine väitesse.

Erinevat liiki valede äratundmine laste poolt. Mitmed uurimused on välja selgitanud, kui hästi tunnevad lapsed ära erinevat liiki valed. Vastavate uurimuste tulemused osutavad sellele, et üldiselt tunnevad nii eelkooliealised kui vanemad lapsed ära pro- ja antisotsiaalsed valed (Bussey, 1999; Huffman et al., 1999; Peterson et al., 1983; Xu et al., 2009). Sarnaselt välismaa uurimistulemustele leiti käesoleva töö autori bakalaureusetöö uurimuse raames, et enamasti tunnevad ka eesti eelkooliealised (4-7 aastased) lapsed ära antisotsiaalse vale kui ühe vale liigi (Vassiljev, 2008).

Bussey' (1999) uurimuse tulemused viitavad mõningatele vanuselistele erinevustele erinevat liiki valede (antisotsiaalne vale ja lisaks pisivale kui üks protsotsiaalse vale liik) äratundmisel. Nimelt näitavad uurimistulemused, et vanemad (7-11 aastased) lapsed tunnevad paremini ära erinevat liiki valed kui nooremad (4-5 aastased) lapsed, mida saab seletada vanemate laste rohkemate kogemuste ja teadmistega valetamisega seoses, kui on noorematel lastel. Lisaks osutavad tulemused sellele, et nooremad (4-5) aastased lapsed tunnevad antisotsiaalse vale paremini ära kui pisivale, mida uurija arvates seletab see, et neist esimene vale on väikeste laste jaoks tuttavam (sagedamini kasutatav) kui teine.

Niisiis on erinevas vanuses laste jaoks võrdlemisi lihtne ära tunda erinevat liiki valesid: uurimistulemused osutavad sellele, et juba eelkooliealised lapsed tunnevad enamasti ära nii hea- kui pahatahtlikud valed (Bussey, 1999; Huffman et al., 1999; Peterson et al., 1983; Xu et al., 2009). Et käesoleva töö autori bakalaureusetöö uurimus käsitles vale liigina vaid antisotsiaalset valet, soovitakse käesolevas magistritöös eelmise lõputöö edasiarendusena uurida ka prosotsiaalsete valede (pisivale, altruistlik vale) äratundmist eelkooliealiste laste seas.

Laste hinnangud mittetõestele väidetele ja tõerääkimisele. Mitmed uurimistööd käsitlevad laste hinnanguid valetamisele tõerääkimisega võrrelduna. Nende tulemused osutavad sellele, et nii eelkooli- kui ka kooliealised lapsed hindavad valetamist negatiivsemalt kui tõerääkimist (Bussey, 1992, 1999; Xu et al., 2009), kusjuures Bussey' (1992) uurimuse tulemused näitavad, et vanemad (7-8 ja 10-11 aasta vanused) lapsed hindavad valetamist oluliselt halvemaks ja tõerääkimist oluliselt paremaks kui nooremad (4-5 aastased) lapsed. Lisaks on leitud, et vanemad lapsed täheldavad uhkust sellise teo nagu tõerääkimise üle pärast pahateo sooritamist ehk viimase ülestunnistamist (Bussey, 1992; Lee et al., 1997). Need uurimistulemused annavad olulist informatsiooni selle kohta, kuidas hindavad lapsed tõerääkimist valetamisega võrreldes, kuid neid on võimatu võrrelda tulemustega, mida leidis Piaget' (1932/1997) oma uurimusega, kuna viimases on vastandatud valetamine vaid eksituse lausumisega.

Piaget' teooria (1932/1997) kohaselt hindavad kuni keskmiselt 8-aastased lapsed eksituse ütlemit halvemaks kui valetamist. Käesoleva töö autori bakalaureusetöö uurimistulemused osutavad tõepoolest sellele, et eelkooliealised (4-7 aastased) lapsed hindavad valetamist oluliselt positiivsemalt kui eksituse ütlemit. Et aga selles uurimuses paluti erinevalt Piaget' (1932/1997) omast lastel hinnata nii eksituse ütlemit kui valetamist eraldi, andis see võimaluse vanuseti

võrrelda laste poolt antud hinnanguid kummalegi väitele eraldi. Tulemused viitavad sellele, et erinevas eas eelkooliealised lapsed hindavad (antisotsiaalset) valetamist sarnaselt, ent eksituse ütlemist erinevalt. Nimelt leiti, et vanemad (6-7 aastased) lapsed hindavad eksituse ütlemist oluliselt positiivsemalt kui nooremad (4-5 aastased) lapsed (Vassiljev, 2008). Kuivõrd oluliseks peavad lapsed valetamise ja eksituse lausumise hindamisel tagajärge, bakalaureusetöö ei uurinud, kuid seda on teinud mitmed teised uurimused.

Näiteks Bussey' (1992) uurimistulemuste kohaselt mõjutab karistus nooremate (4-5 aastaste), kuid mitte vanemate (7-8 ja 10-11 aastaste) laste hinnanguid valetamise kohta. Nimelt hindasid uurimuses nooremad lapsed valesid, millele järgnes karistus, halvemaks neist, millele ei järgnenud karistust. Tulemused sarnanevad Piaget' teooria (1932/1997) seisukohaga, mille kohaselt ei mõjuta karistus vanemate laste otsuseid valetamise kohta, ent seevastu nooremad lapsed peavad valetamise hindamisel karistuse olemasolu või puudumist oluliseks. Samas läheb Bussey' (1992) uurimuse tulemus mõnevõrra lahku Piaget' (1932/1997) poolt leituga, nagu oleks valetamise hindamisel karistus tähtis kuni (keskmiselt) 8-aastaste laste jaoks.

Petersoni et al. (1983) uurimuses hindasid 5-13 aastased lapsed eksitust, millega ei kaasnenud kahju, paremaks kahju toonud eksitusest. Viimane osutab sellele, et koguni 13-aastased arvestavad ütluse (eksituse) hindamisel tagajärjega ega toeta Piaget'(1932/1997) teooria seisukohta, mis vihjab sellele, et vanemate kui keskmiselt 8-aastaste laste jaoks on teo tagajärg väheoluline või tähtsusetu. Samas ei eristanud uurimuses 5-13 aastased lapsed oma hinnangutes antisotsiaalset valet, millele järgnes karistus, sellest, mida ei karistatud. See on vastuolus Piaget' (1932/1997) poolt leituga, nagu lähtuksid kuni umbes 8-aastased lapsed väite hindamisel negatiivsest tagajärjest (karistusest). Võib-olla on valetamisega seonduvalt karistuse tähendus laste jaoks ajas muutunud, ent tõenäoliselt tuleneb erinevus uurimistulemustes erinevatest uurimismeetoditest (vt ptk Piaget' uurimistöö kriitika).

Piaget' (1932/1997) küllaltki keeruka ja võrdlusena hilisemate, st laste jaoks lihtsamate uurimismeetodite olulist mõju tulemuste erinevustele ilmestab Berg-Crossi (1975) uurimistöö. Nimelt see uurija, kasutades Piaget'(1932/1997) meetodit, leidis, et 6-7 aastaste laste hinnangud põhinevad tõepoolest pigem teoga kaasnenud kahju hulgal kui teo sooritaja kavatsusel. Võrdlusena kasutati uurimuses lisaks veel lihtsustatud meetodit, kus korraga esitati lastele kahe loo asemel üks lugu ja küsimused pärast igat lugu eraldi. Selle tulemused näitavad, et 6-7 aastased lapsed lähtuvad hinnangute andmisel inimese kavatsusest, mitte teo tagajärjest, mis

tähendab, et nad peavad kavatsust olulisemaks tagajärjest ehk on oma hinnangutes jõudnud hilisemale arenguastmele. Vastuolulist tulemust Piaget' (1932/1997) uurimuse omaga seletab erineva, vähemkeerulisema meetodi kasutamine.

Piaget' (1932/1997) teooria seisukohta arengulisest edasiminekest kavatsusega arvestamise kohta toetavad mitmed uurimused. Näiteks Zelazo, Helwig ja Lau (1996) leidsid, et 3-4 aastased lapsed annavad hinnangulisi otsuseid teo tagajärje, mitte tegija kavatsuse järgi, ent samas 5-aastased lapsed arvestavad seejuures mõnevõrra teo sooritaja kavatsusega. Costanzo, Coie, Grumet' ja Farnilli (1973) uurimus 5-11 aastaste lastega osutab samuti tulemusele, et vanuse kasvades muutub kavatsus tähtsamaks ja järjest rohkem tuginetakse sellele hinnangute andmisel teiste inimeste kohta. Huvitav on selle uurimuse tulemus, mille kohaselt arvestavad lapsed ütleja kavatsusega nooremas eas (5-aastaselt), kui tagajärjed on positiivsed, mitte negatiivsed.

Costanzo et al. (1973) seletavad tagajärje olulisust väikeste laste jaoks täiskasvanute käitumisega. Nimelt on need uurijad esitanud mõtte, et vanemad keskenduvad tihti lapse sooritatud teo tulemusele, mitte esialgsele kavatsusele. Vanemad kiidavad tihti last tema positiivsete tagajärgedega tegude eest, ehkki ei pruugi teada lapse esialgset kavatsust (kas see oli positiivne või negatiivne). Ja samamoodi lapse negatiivsete tagajärgedega tegudele järgneb karistus (nt riidlemine) vanemate poolt. Selline vanematepoolne keskendumine teo tagajärgedele võib uurijate arvates mõjutada laste arvamusi: neil võib olla raske aru saada, kuidas suhtuvad vanemad kavatsusesse ja tulenevalt vanemate käitumisest võivad lapsed pidada teo tagajärge tähtsamaks tegija kavatsusest.

Petersoni et al. (1983) uurimistulemused osutavad sellele, et täiskasvanud hindavad erinevaid mittetõeseid väiteid (eksitus, liialdus, nali) ja ropendamist oluliselt paremaks kui 5-13 aastased lapsed, kes hindavad neid väiteid pigem halvaks kui heaks. Seega suhtuvad täiskasvanud leebemalt mittetõestesse väidetesse, võrreldes lastega. Nii võib oletada, et täiskasvanud lähtuvad mittetõeste väidete hindamisel sellisest subjektiivsest tunnusest nagu ütleja kavatsus mitte petta enam kui lapsed, kes hindavad valega semantiliste elementide poolest sarnaseid väiteid faktidele mittevastavuse järgi sarnaselt negatiivselt.

Laste hinnangud erinevat liiki valedetele. Mitmed uurimused on välja selgitanud, kuidas hindavad lapsed erinevat liiki valesid. Mitmete uurimuste tulemused osutavad sellele, et nii eelkooli- kui kooliealised lapsed hindavad antisotsiaalset valet negatiivsemalt kui pisivalet (Bussey, 1999;

Helemäe, 2004a; Peterson et al., 1983; Xu et al., 2009), kusjuures Petersoni et al. (1983) tulemused osutavad sellele, et 5-13 aasta vanused lapsed peavad ka altruistlikku valet positiivsemaks kui antisotsiaalset valet. Niisiis hindavad lapsed interpersonaalseid valesid positiivsemalt antisotsiaalsetest valedest, mis näitab, et lapsed lähtuvad valele hinnangut andes selle eesmärgist.

On leitud, et vanuse kasvades hindavad lapsed altruistlikku valet järjest kõrgemalt (Peterson et al., 1983) ja antisotsiaalset valet järjest negatiivsemalt (Lee et al., 1997). Viimati mainitud uurijad märgivad, et lapsed, saades vanuse kasvades üha rohkem kogemusi sotsiaalsete normide ja kokkulepete kohta, õpivad, et mõni vale on rohkem sotsiaalsed soovitud kui teised: vale, mis aitab teisi (altruistlik vale), on enam väärtustatud kui see, mille eesmärk on kahju teha (antisotsiaalne vale).

Uurimuste tulemused viitavad täiskasvanute leebemale suhtumisele erinevat liiki valedesse, kui seda on lastel. Näiteks Petersoni et al. (1983) uurimusest selgub, et täiskasvanud hindavad erinevat liiki valesid (antisotsiaalne vale, pisivale, altruistlik vale) positiivsemalt kui (5-13 aastased) lapsed ja Helemäe (2004a) uurimistulemuste kohaselt hindavad eesti (4-5 aastased) lapsed pisivale negatiivsemalt kui täiskasvanud. Seega võib oletada, et valetamine on laste jaoks negatiivsema tähendusega kui täiskasvanute jaoks (lapsed ka seletavad/kirjeldavad valetamist negatiivsete omadussõnade läbi ja seostavad valetamist keeluga).

Uurimuse eesmärgid ja hüpoteesid

Käesoleva töö uurimusliku osa üldeesmärk on teada saada, milliseid valetamise tunnuseid toovad lapsed välja valetamise seletamisel ja millest lähtuvad otsustamisel, kas väite esitamine on valetamine või mitte.

Käesoleva töö uurimusliku osaga soovitakse:

- teada saada, milliseid valetamise tunnuseid toovad eelkooliealised lapsed välja valetamise seletamisel. Oletatakse, et 4-7 aastased lapsed lähtuvad valetamise seletamisel ülekaalukalt faktidele mittevastavuse elemendist teiste valetamise semantiliste elementidega võrreldes;
- teada saada, kui hästi eristavad eelkooliealised lapsed erinevate mittetõeste väidete esitamist tõerääkimisest. Oletatakse, et eksituse ja nalja esitamise määramisel mittevaletamiseks eksivad lapsed oluliselt rohkem kui tõerääkimise määramisel

mittevaletamiseks ja vale (antisotsiaalne vale, pisivale, altruistlik vale) esitamise määramisel valetamiseks, mis võiks viidata sellele, et lapsed teevad otsustusi peamiselt ühe valetamise tunnuse - faktidele mittevastavuse alusel. Võib arvata, et 6-7 aastased lapsed tunnevad tõerääkimise ja valetamise ära oluliselt paremini kui 4-5 aastased lapsed;

- uurida erinevusi erinevate väidete (antisotsiaalne vale, pisivale, altruistlik vale, eksitus, nali, tõde) esitamise hindamisel eelkooliealiste laste seas. Oletatakse, et 4-7 aastased lapsed peavad mittetõese väite (antisotsiaalne vale, pisivale, altruistlik vale, eksitus, nali) esitamist oluliselt halvemaks kui tõerääkimist, seega lähtuvad hinnangute andmisel faktidele (mitte)vastavuse kriteeriumist. Oletatakse, et 4-7 aastased lapsed hindavad antisotsiaalset valetamist oluliselt negatiivsemalt kui interpersonaalsete valede (pisivale, altruistlik vale) esitamist. Võib arvata, et 6-7 aastased lapsed hindavad valetamist oluliselt halvemaks ja tõerääkimist oluliselt paremaks kui 4-5 aastased lapsed.

Metoodika

Katseisikud

Uurimuses osalesid 4-7 aastased lapsed kolmest Tartu lasteaiast. Uurimus viidi läbi aastatel 2010-2011. Eeltingimuseks lapse uurimuses osalemises oli vanema nõusolek. Ülevaate uuritavate vanuselisest ja soolisest koosseisust annab tabel 1.

Tabel 1. Küsitletavate vanuseline ja sooline jaotus

Sugu/Vanus	4-5 aastased	6-7 aastased	Kokku
Poisid	23	21	44
Tüdrukud	19	32	51
Kokku	42	53	95

Mõõtevahendid

Uurimuse läbiviimise meetodina kasutati intervjuud, mis sisaldab valetamise mõiste seletust, kuue väite (antisotsiaalne vale, pisivale, altruistlik vale, eksitus, nali, tõde) esitamise määramist valetamiseks/mittevaletamiseks ja neile hinnangute andmist.

Uuritavad väited esitati situatsioonilugude kaudu, kuna sellist meetodit on valetamise teema uurimiseks kasutanud ka mitmed teised uurijad (nt Bussey, 1992, 1999; Costanzo et al., 1973; Peterson et al., 1983; Piaget, 1932/1997; Strichartz & Burton, 1990). Situatsioonilugude koostamisel arvestati väidete definitsioone ja iga väite esitamiseks mõeldi välja sobiva olukorra

lühike kirjeldus. Üles filmitud situatsioonilugude etendamise tarvis kasutati pabernukke ja mõningaid vajaminevaid dekoratsioone.

Situatsioonilood lavastati ja filmiti käesoleva töö autori ning juhendaja poolt. Valmis kaksteist videoklippi (nii poiste kui tüdrukute jaoks kuus), kus etendatakse erinevaid olukordi ja nukud ütlevad erinevaid väiteid. Poistele näidatavates lavastustes valiti uuritavate väidete ütlejateks poisid, tüdrukutele näidatavates lavastustes tüdrukud, nagu tegid seda näiteks Bussey (1992, 1999) ning Strichartz ja Burton (1990). Olukordade etendamise meetod hõlbustab lastel lugudest arusaamist ja nende meeldejätmist. Lavastused filmiti, et hiljem näidata lastele situatsioonilugusid, mis oleksid samast soost lastele esitatuna identsed (nukud ütlevad lauseid sama hääletooniga, teevad samu liigutusi jne).

Kuna uuritavateks olid valitud eelkooliealised lapsed, kasutati nende jaoks võimalikult lihtsat, 3-pallist hinnangute skaalat: hea, nii ja naa, halb. Iga hinnangu juurde kuulub intervjuus erineva väljendusviisiga näopilt (hea-rõõmus nägu, nii ja naa-tavaline nägu, halb-kurb nägu). Taolist meetodit hinnangute tähenduste ilmestamiseks (paremini mõistmiseks) on kasutanud ka mitmed teised uurijad (nt Bussey, 1999; Peterson et al., 1983). Lastele esitatud küsimused ja situatsioonide kirjeldused on toodud välja lisades (vt Lisa 1 ja Lisa 2).

Protseduur

Käesoleva töö autor viis eraldi ruumis iga lapsega individuaalselt läbi vestluse, mis kestis umbes 10-15 minutit. Enne küsimuste esitamist tutvustas intervjuerija lapsele ennast ja rääkis lühidalt järgnevalt toimuvast (tehakse intervjuu valetamise teemal, lapse vastused lindistatakse ja kirjutatakse üles, vaadatakse videoklippe). Intervjuerija palus igal lapsel vastata nii, nagu ta arvab, ja liskas, et vastuseid ta kellelegi edasi ei räägi. Enne valetamise teemalise intervjuu alustamist küsiti igalt lapselt, kas ta on nõus küsimustele vastama. Lastest, kes nõustusid uurijaga intervjuuruumi minema, olid kõik nõus ka vestluses olema. Uurimusest jäid välja lapsed, kes keeldusid intervjuerijaga eraldi ruumi minemast.

Intervjuus paluti lastel esiteks seletada, mis on valetamine ja tuua näide selle kohta (juhul, kui küsitlav ei toonud näidet mõistet seletades). Vajadusel esitati abistavaid küsimusi. Laste jutt valetamise seletuse kohta lindistati. Seejärel näidati lastele üksikhaaval videolugusid. Et vältida ühesuguse järejorraga esitatud lugude võimalikku mõju uurimistulemustele, näidati lastele videolugusid juhuslikus järjekorras (eelnevalt oli nende vaatamiseks valitud programm vasvatalt

seadistatud). Poistele näidati videoklippe, kus väidete ütlejateks olid poisid, tüdrukute intervjuus olid nendeks tüdrukud.

Iga situatsiooniloo lõpus (vahetult pärast seda, kui nukk oli esitanud uuritava väite) videoklipi näitamine katkestati, paluti määrata väite ütlemine valetamiseks/mittevaletamiseks ja hinnang anda (küsimuste esitamisel osutati ekraanil väite lausunud nukule) või vastupidi (paluti enne väitele hinnang anda, pärast väide valetamiseks/mittevaletamiseks määrata). Küsimuste esitamise järjekorda vahetati, kuna Wimmer, Gruber ja Perner (1985) on leidnud, et laste (uurimuses 4-5 aastased) hinnanguid mittetõeste väidete kohta mõjutab see, kas nad peavad esiteks otsustama, kas selle väite esitamine on valetamine ning seejärel andma väitele hinnangu või vastupidi. Igale väitele hinnangu andmiseks pidid lapsed valima ühe variandi: hea-rõõmus nägu, nii ja naa-tavaline nägu või halb-kurb nägu. Hinnangute tähendust korrati lastele iga kord enne uue hinnangu andmist.

Juhul, kui lapse jaoks valmistas raskusi väite määramine valetamiseks/mittevaletamiseks ja/või sellele hinnangu andmine (laps kehtas õlgu, ütles „Ei tea.“, küsis vastust uurija käest vms), korrati videoklipi näitamist ja küsiti küsimus uuesti. Kui laps oli andnud vastused väite määramise ja hinnangu kohta, näidati talle järgmist videoklippi ja küsiti samu küsimusi. Igale lapsele näidati kuus videoklippi kuue erineva väite esitamisest ja küsiti kaks küsimust iga esitatud väite kohta. Need vastused märgiti paberil üles.

Andmetötluse põhimõtted ja kasutatavad meetodid

Andmed sisestati tabelarvutusprogrammi MS Excel, teostati vastuste sisuline analüüs ning koostati vastuste kategooriate esinemise sagedustabelid. Valimi väiksuse tõttu ei analüüsitud lastele esitatud lugude järjekorra mõju nende vastustele. Vanuseliste ja sooliste erinevuste kontrollimiseks kasutati Friedman'i testi ja Cochran Q testi andmetötlusprogrammist SPSS 17.

Tulemused

Valetamise seletamine

Valetamise semantiliste elementide esinemine seletustes. Püstitati hüpotees, et 4-7 aastased lapsed lähtuvad valetamise seletamisel ülekaalukalt faktidele mittevastavuse elemendist teiste valetamise semantiliste elementidega võrreldes. Hüpoteesi kontrollimiseks teostati järgmised sammud. Laste valetamist seletavate vastuste (valetamise mõiste ja/või valetamise näide) põhjal

moodustati kategooriad. Laste erisugustest valetamise seletustest tulenevalt koostati kahte tüüpi kategooriad: semantilised kategooriad (vale kolm semantilist elementi) ja sisulised kategooriad (tüüpilised vastused).

Veidi rohkem kui pooled (52%) uuritavatest 4-7 aastastest lastest viitasid valetamise seletamisel sellisele semantisele elemendile nagu ütluse mittevastavus tegelikkusega. Valetamisele kui faktidele mittevastava väite esitamisele viidati näiteks järgmiste seletustega: “See ei ole tõsi.”; “No see on see, kui teine ütleb sulle valesti. Tegelikult ei ole nii.”; “Keegi ütleb, et homme näiteks saad uue mänguasja, aga tegelikult ei saa.”; “Et sa ütled midagi valesti ja sa ei taha öelda õigust.”; “Et sa kui sa oled lubanud midagi, aga ei tee seda.”.

Ligi sajast 4-7 aastasest lapsest kuus vihjasid seletamisel valetamise petvale loomusele (valetamine tähendab teise inimese petmist) või valetaja soovile kuulajat/kuulajaid oma juttu uskuma panna. Nende hulka arvati näiteks sellised vastused: „Siis, kui sa nagu petad kedagi teist. Ütled, et sul on hambad pestud, aga tegelikult ei ole.“; „Valetad, sul on mingi asi ja siis nemad hakkavad sind uskuma ja siis tegelikult sul pole. See on valetamine.“; „Kui keegi valetab teisele, siis ta ei saa hästi aru, et sa räägid õigust või valetad.“ Taoliselt vastanute hulgas oli kaks noorema (4-5 aastased) ja neli vanema (6-7 aastased) kooliea last.

Vaid ühe lapse vastuses kajastus valetamise selline semantiline element nagu ütleja mitteuskumine sõnumi vastavusse tegelikkusele. Nimelt üks 7-aastane tüdruk mainis valetamist seletades järgnevat: “Valetamine on see, kui inimene ei räägi tõtt, vaid räägib midagi, mida ta on välja mõtelnud ...”. Seletus oli suhteliselt pikk ja selles tõi laps välja ka faktidele mittevastavuse elemendi.

Valetamise selline seletus, kus oleks esitatud kõik kolm vale semantilist elementi, uuritavate laste vastuste seas puudus. Seitse (kaks noorema ja viis vanema kooliea) last 95-st uuritavast lapsest tõid valetamise seletamisel välja selle kaks elementi: ütluse mittevastavus tegelikkusele ja lisaks ütleja soov kuulajat/kuulajaid oma juttu uskuma panna ehk petta (kuuel korral) või ütleja mitteuskumine sõnumi vastavusse tegelikkusele (ühel korral). Veidi rohkem kui pooled uurimuses osalenud 4-7 aastastest lastest viitasid valetamise seletamisel vähemalt ühele selle semantilisele elemendile, veidi vähem kui pooled uuritavatest ei viidanud ühelegi valetamise semantilisele elemendile.

Sisulised kategooriad (tüüpilised vastused). Veidi rohkem kui pooled küsitletavatest ehk 52 last 95-st seletasid valetamist väärade info esitamise kaudu. Nende hulgas olid üksikud lühikesed (valetamine on lihtsalt vale vastus, vale asi, valesti ütlemine, midagi tegelikkusest erinevat või mitteõiget), kuid enamjaolt pikad näitlikustavad seletused. Viimaste hulka arvati nii näited, mis sisaldavad vastuolu ütluses ja käitumises (kolmekümne kolmel korral), kui ka need, mis väljendavad millegi tegelikku mitteomamist (kümnel korral), samuti naljategemist kirjeldavad (kolmel korral).

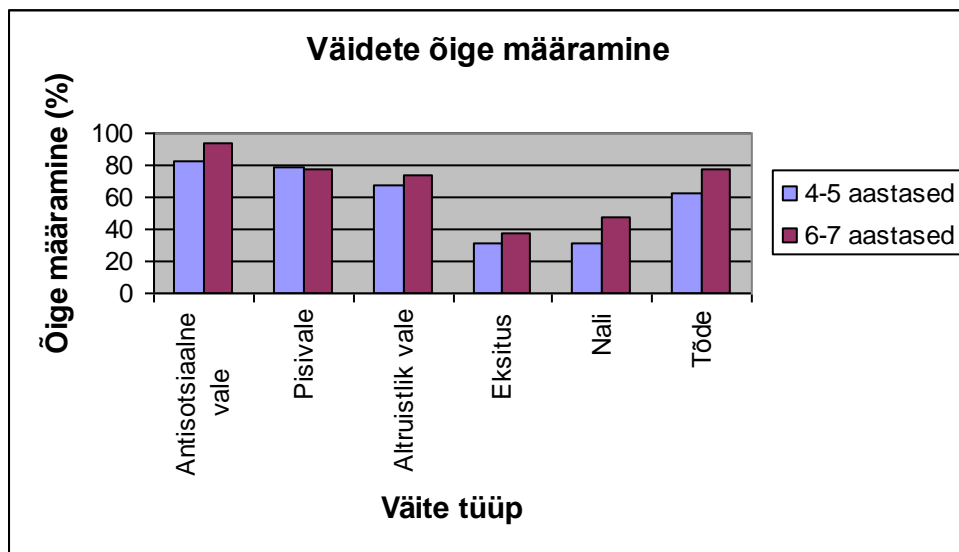
Vastuolu kellegi ütluses ja tema tegelikus käitumises sisaldus näiteks sellistes seletustes: “Sa räägid, et sa ei teinud talle midagi, kuid tegelikult tegid talle midagi - tegid haiget.”; “Ütled teisele, et laenad talle oma mänguasju, aga kui külla tuleb, siis ei laena.”; “Valetad, et tood talle kappi kommi, aga tegelikult ei too.”; “Ütleb, et mina olen sinu sõber, aga tegelikult ei ole.” Näited, milles väljendus millegi tegelik mitteomamine, olid järgmised: “See, kui sa ütled, et sul on koer, aga tegelikult ei ole.”; “Ütled, et sul on kommi, aga tegelikult ei ole kommi.”; “Ütleb, et tal on iseenda telefon, aga päriselt ei ole.” jne.

Neid lapsi, kes väitsid end mitte teadvat, mis on valetamine või jätsid küsimusele valetamise mõiste kohta vastamata, oli ligi 17%. Valetamise seletamisel tõi ligi 19% lastest välja selle, et valetamine on negatiivne (valetamine kui midagi halba, paha, koledat, rumalat jne) ja/või keelatud (valetada ei tohi). Ligi 13% oli vastuseid, mis kirjeldavad erinevaid valetamise või muu teemaga seonduvaid situatsioone (liigitati kategooria alla “Muu”).

Erinevate väidete määramine valetamiseks/mittevaletamiseks. Oletati, et eksituse ja nalja esitamise määramisel mittevaletamiseks eksivad lapsed oluliselt rohkem kui tõerääkimise määramisel mittevaletamiseks ja vale (antisotsiaalne vale, pisivale, altruistlik vale) esitamise määramisel valetamiseks. Hüpotees leidis kinnitust ($Q=97,49$; $p<0,001$). Seda, kui hästi tundsid lapsed ära erinevad valetamised ja mittevaletamised, iseloomustab joonis 1.

Eeldati, et 6-7 aastased lapsed tunnevad tõerääkimise ja valetamise ära oluliselt paremini kui 4-5 aastased lapsed. Hüpotees leidis kinnitust osaliselt. Erinevas vanuses laste vahel esines statistiliselt oluline erinevus vaid antisotsiaalse valetamise määramisel valetamiseks ja tõerääkimise määramisel mittevaletamiseks. Vanemad eelkooliealised lapsed tundsid antisotsiaalse vale kui ühe valetamise vormi ära statistiliselt oluliselt paremini kui nooremad ($U=940,50$; $p=0,04$), samuti tõerääkimise kui mittevaletamise ($U=855,00$; $p=0,03$). Erinevate

väidete määramisel valetamiseks/mittevaletamiseks ei esinenud statistiliselt olulisi soolisi erinevusi.

Joonis 1. Erinevate väidete määramine valetamiseks/mittevaletamiseks laste poolt

Märkus: Joonisel on esitatud valede, teiste mittetõe ja tõe rääkimise liikide õigesti äratundmise protsent

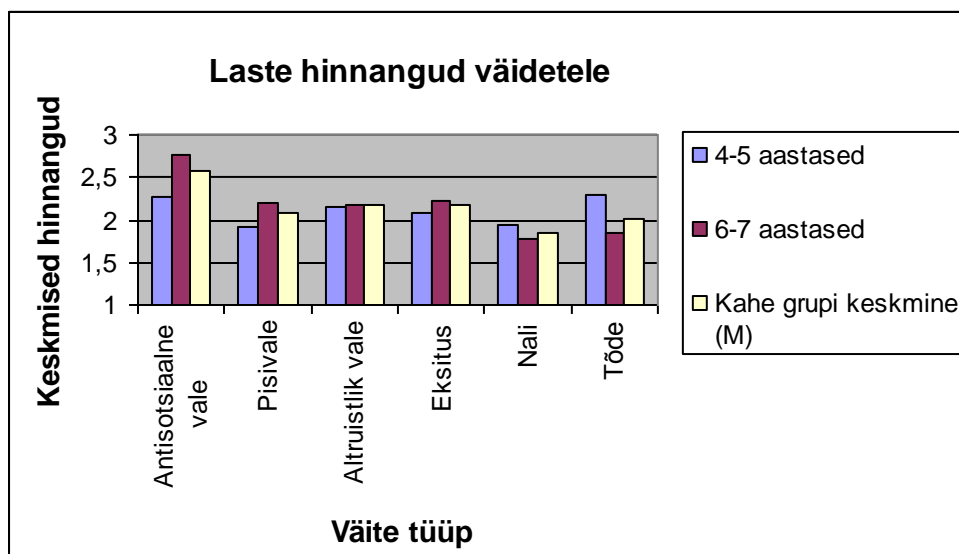
Erinevate väidete hindamine. Püstitati hüpotees, et 4-7 aastased lapsed peavad mittetõeste väidete (antisotsiaalne vale, pisivale, altruistlik vale, eksitus, nali) esitamist oluliselt halvemaks kui tõerääkimist. Hüpoteesi kontrollimiseks sooritati paarisvõrdlused Friedman'i testi kasutades. Hüpotees leidis kinnitust osaliselt. Uuritavad lapsed hindasid tõerääkimist paremaks kui antisotsiaalse vale, pisivale, altruistliku vale ja eksituse esitamist, ent samas hinnati tõerääkimist halvemaks naljarääkimisest. Naljarääkimist hinnati oluliselt paremaks kui antisotsiaalse vale ($F=35,85$; $p<0,001$), altruistliku vale ($F=7,68$; $p=0,006$) ja eksituse esitamist ($F=11,76$; $p=0,001$). Altruistliku vale ja eksituse esitamisele antud hinnangute vahel ei esinenud statistiliselt olulist erinevust ($F=0,019$; $p=0,89$). Nalja ja pisivale ($F=3,57$; $p=0,06$), nalja ja tõe ($F=1,14$; $p=0,29$) ning pisivale ja tõe esitamisele ($F=1,07$; $p=0,3$) antud hinnangute vahel ei esinenud samuti statistiliselt olulist erinevust. Antisotsiaalset valetamist hinnati ka oluliselt halvemaks kui pisivale ($F=19,61$; $p<0,001$), altruistliku vale ($F=13,89$; $p<0,001$), eksituse ($F=21,56$; $p<0,001$) ja tõe esitamist ($F=19,11$; $p<0,001$), seega statistiliselt oluliselt halvemaks kui teisi uuritud väiteid.

Oletati, et 4-7 aastased lapsed hindavad antisotsiaalset valetamist oluliselt negatiivsemalt kui interpersonaalsete valede (pisivale, altruistlik vale) esitamist. Hüpotees osutus tõeseks, kuna 4-7

aastased lapsed hindasid antisotsiaalse vale esitamist ($M=2,52$) oluliselt halvemaks nii pisivale ($M=2,17$) kui ka altruistliku vale esitamisest ($M=2,07$) ($F=23,46$; $p<0,001$).

Eeldati, et 6-7 aastased lapsed hindavad valetamist oluliselt halvemaks ja tõerääkimist oluliselt paremaks kui 4-5 aastased lapsed. Hüpootees leidis kinnitust osaliselt. Erinevas vanuses laste vahel esines statistiliselt oluline erinevus ainult hinnangute andmisel antisotsiaalse vale esitamisele ja tõerääkimisele. Vanemad eelkoolialised lapsed pidasid antisotsiaalset valetamist statistiliselt oluliselt halvemaks ($U=786,00$, $p=0,004$) ja tõerääkimist statistiliselt oluliselt paremaks ($U=775,50$; $p=0,01$) kui nooremad eelkoolialised lapsed.

Erinevate väidete hindamisel ei esinenud statistiliselt olulisi soolisi erinevusi. Laste poolt antud keskmised hinnangud erinevatele väidetele on esitatud joonisel 2.

Joonis 2. Laste poolt antud keskmised hinnangud erinevatele väidetele

Märkus: Hinnangud on antud skaalal 1=hea, 2=nii ja naa, 3=halb

Arutelu

Käesoleva töö käsitles laste arusaamisi valetamisest. Selle uurimusliku osa üldesmärk oli teada saada, milliseid valetamise tunnuseid toovad lapsed välja valetamise seletamisel ja millest lähtuvad otsustamisel, kas väite esitamine on valetamine või mitte. Käesoleva töö uurimuslikus osas osutus tõseks oletus, et 4-7 aastased lapsed lähtuvad valetamise seletamisel ülekaalukalt faktidele mittevastavuse elemendist teiste valetamise semantiliste elementidega võrreldes.

Peamiselt viidati seletustes tõepoolest valetamise sellisele semantilisele elemendile nagu ütluse

mittevastavus tegelikkusega. Üksikud lapsed viitasid valetamise seletamisel selle kahele ülejäänud semantilistele elementidele: ütleva mitteuskumisele sõnumi vastavusse tegelikkusele või ütleva soovile/kavatsusele kuulajat/kuulajaid oma juttu uskuma panna ehk petta. Leitu on kooskõlas varasemate uurimistulemustega, mille kohaselt seletavad eelkooliealised lapsed valetamist peamiselt kui midagi sellist, mis ei lähe kokku tegelikkusega, st kellegi poolt öeldu osutub mittetõeseks infoks (Helemäe, 2004a; Piaget, 1932/1997; Vassiljev, 2008).

Käesolevas töös tõestati hüpotees, et eksituse ja nalja esitamise määramisel mittevaletamiseks eksivad 4-7 aastased lapsed oluliselt rohkem kui tõerääkimise määramisel mittevaletamiseks ja erineva valetamise (antisotsiaalne vale, pisivale, altruistlik vale) määramisel valetamiseks. Tulemus oli ootuspärane, kuna ka mitmete varasemate uurimuste tulemused viitavad sellele, et eelkooliealised (ja ka vanemad) lapsed samastavad enamasti eksituse ütlemise (Piaget, 1932/1997; Vassiljev, 2008; Wimmer et al., 1984) ja nalja lausumise (Peterson et al., 1983; Piaget, 1932/1997) valetamisega, mitte ei erista neid üksteisest.

Niisamuti osutavad uurimuste tulemused sellele, et eelkooliealised lapsed eristavad üldiselt tõerääkimist valetamisest (Bussey, 1992, 1999; Huffman et al., 1999; Strichartz & Burton, 1990) ning tunnevad ära erinevat liiki valed (Bussey, 1999; Huffman et al., 1999; Peterson et al., 1983). Seega on eelkooliealiste laste jaoks lihtsam ära tunda erinevad valetamised ja eristada valetamist tõerääkimisest kui teistest mittetõeste väidete (eksitus, nali) ütlemisest, mis viitab sellele, et eelkooliealised lapsed määravad väiteid valetamiseks/mittevaletamiseks faktidele (mitte)vastavuse järgi. Nii on laste jaoks raske mõista, et kõikide faktidele mittevastavate väidete ütlemine ei ole valetamine.

Osaliselt leidis kinnitust oletus, et vanemad (6-7 aastased) lapsed tunnevad valetamise ja tõerääkimise kui mittevaletamise ära oluliselt paremini kui nooremad (4-5 aastased) lapsed. Nimelt leiti, et vanemad eelkooliealised lapsed tunnevad tõerääkimise kui mittevaletamise ning antisotsiaalse valetamise (kuid mitte pisivale ega altruistliku vale ütlemise kui samuti valetamise) ära oluliselt paremini kui nooremad lapsed. Sarnaseid tulemusi on leidnud ka Bussey (1992, 1999). Tulemust võib tõlgendada oletusega, et vanematel eelkooliealistel lastel on rohkem kogemusi ja sellest tulenevalt ka teadmisi seoses tõerääkimise ning antisotsiaalse valetamisega kui noorematel lastel. Näiteks Wilson et al. (2003) leidsid eelkooliealisi lapsi uurides, et neist vanemad valetavad rohkem kui nooremad ning lisaks sellele uurimusele on ka mitmed teised

osutanud tulemusele, et eelkooliealiste laste valed on peamiselt antisotsiaalset laadi (Bussey, 1988, viidatud Bussey, 1999 j; Helemäe, 2004b; Stouthamer-Loeber, 1986).

Samuti leidis osaliselt kinnitust hüpotees, mille kohaselt peavad 4-7 aastased lapsed mittetõese väite (antisotsiaalne vale, pisivale, altruistlik vale, eksitus, nali) esitamist oluliselt halvemaks kui tõerääkimist. Nimelt hindasid lapsed tõerääkimist paremaks kui erinevat liiki valede ja eksituse esitamist, samas hinnati tõerääkimist halvemaks naljarääkimisest. Seega ei saa leitu põhjal üheselt väita, et eelkooliealised lapsed lähtuvad hinnangute andmisel faktidele (mitte)vastavuse kriteeriumist. Samas võib tulemus olla mõjutatud kasutatud uurimuslugude sisudest. Nimelt järgnes naljarääkimisele situatsiooniloos teise inimese naer, samas kui teiste väidete esitamise puhul polnud uurimislugudes välja toodud neile järgnevat tagajärge. Võib oletada, et kui tõerääkimise loos oleks öeldule järgnenud positiivne tagajärg (nt õpetaja kiitus), oleksid lapsed hinnanud seda paremaks kui käesolevas töös esitatud naljarääkimist.

Oletus, et 4-7 aastased lapsed hindavad antisotsiaalset valetamist oluliselt negatiivsemalt kui interpersonaalsete valede (pisivale, altruistlik vale) esitamist, osutus tõeseks. Tulemusele, et juba eelkooliealised lapsed hindavad interpersonaalset valetamist positiivsemalt kui antisotsiaalset valetamist, on viidanud mitmed uurimused, mis on käsitletud laste hinnanguid pisivale ja antisotsiaalsele vale esitamisele (Bussey, 1999; Helemäe, 2004a; Peterson et al., 1983) ning altruistliku vale ja antisotsiaalsele vale esitamisele (Peterson et al., 1983). Leitu põhjal võib järeldada, et eelkooliealised lapsed pööravad valetamise hindamisel tähelepanu selle eesmärgile (heahtlik/pahatahtlik) ning väärtustavad sotsiaalselt soovitatavat valetamist (pisivale, altruistlik vale) enam kui sotsiaalselt mittesoovitavat (antisotsiaalne vale).

Osaliselt leidis kinnitust hüpotees, et 6-7 aastased lapsed hindavad valetamist oluliselt halvemaks ja tõerääkimist oluliselt paremaks kui 4-5 aastased lapsed. Nimelt leiti, et vanemad eelkooliealised lapsed peavad antisotsiaalset valetamist (kuid mitte pisivale ega altruistliku vale esitamist) oluliselt halvemaks ja tõerääkimist oluliselt paremaks kui nooremad eelkooliealised lapsed. Sellisele vanuselisele erinevusele antisotsiaalse valetamise ja tõerääkimise hindamisel viitavad ka Bussey' (1992) uurimuse tulemused. Võib oletada, et vanemad eelkooliealised lapsed mõistavad paremini antisotsiaalse vale eesmärki, hinnates pahatahtlikku valet negatiivsemalt, ja väärtustavad enam tõerääkimist, hinnates seda positiivsemalt, kui nooremad eelkooliealised lapsed.

Et tõenäoliselt rõhutatakse lastele täiskasvanute poolt seda, et oluline on tõtt rääkida, mitte valetada, võib arvata, et see mõjutab laste hinnanguid erinevate, sh prosotsiaalsete valede esitamisele. Täiskasvanud võiksid lastega valetamisest vesteldes enam pöörata tähelepanu selle erinevatest eesmärkidest rääkimisele, et lapsed võiksid sarnaselt tõerääkimisele rohkem väärtustada ka heatahtlike valede ütlemist. Samuti võiksid täiskasvanud laste jaoks enam lahti mõtestada valetamise tähendust (erinevaid semantilisi elemente), kuna käesolev töö andis vihjeid, et eelkooliealised lapsed võiksid tegelikult olla võimelised aru saama lisaks faktidele mittevastavusele ka selle kahest ülejäänud semantilisest elemendist. Kui täiskasvanud seletaksid rohkem valetamise olemust, võiksid eelkooliealised lapsed paremini mõista valetamise küllaltki keerulist teemat ja eristada eksituse esitamist ning naljarääkimist valetamisest.

Käesoleva töö tulemused osutavad eelkoolieas tekkivatele muutustele nii antisotsiaalse valetamise ja tõerääkimise äratundmise kui ka nende hindamise osas. Käesoleva tööga sarnane uurimus, kuhu kaasatakse kooliealisi lapsi, võiks edaspidi rohkem tuua selgust sellesse, millised muutused tekivad vanemas kui koolieelses eas laste valetamisest (ja ühtlasi teiste mittetõeste väidete esitamisest ning ropendamisest) arusaamisel ning seda eelkõige hinnangute osas, kuna käesoleva töö autorile teadaolevalt on seda põhjalikult uurinud vaid Peterson et al. (1983). Kuna võrreldes lastega on vähe uuritud täiskasvanute arusaamisi ja seisukohti valetamisega seonduvalt ja käesoleva töö autorile teadaolevalt on seda Eestis vähesel määral teinud vaid Helemäe (2004b), võiks Eestis seda põhjalikumalt uurida ning kaasates uurimusse ka lapsi, võiksid uurimistulemused rohkem tuua selgust sellesse, kuidas on laste arusaamised ja seisukohad valetamisest mõjutatud nendega seotud täiskasvanute omadest.

Edaspidised uurimused võiksid arvesse võtta käesoleva töö miinuseid. Käesoleva töö uurimusliku osa üheks miinuseks võib pidada seda, et enne igas situatsiooniloos esitatud väite määramist valetamiseks/mittevaletamiseks ja sellele hinnangu andmist jäeti testimata, kuidas laps loo sisu mõistis. Nii võis juhtuda, et laps andis vastused intervjueri küsimustele loo kohta, olles selle sisu valessti mõistnud. Töö teise miinusena võib välja tuua selle uurimuslikus osas kasutatud konkreetsete lugude sisude võimalikku mõju uurimuse tulemustele. Käesoleva töö autoril tekib küsimus, kuivõrd on tulemus, et lapsed hindavad naljarääkimist paremaks tõerääkimisest, mõjutatud naljarääkimise positiivsest tagajärjest, samas kui tõerääkimise situatsioonilugu lõppes sellisena, et tagajärge välja ei toodud. Käesoleva töö uurimislugude

valiidsust hindas eksperdina töö juhendaja, ent suurema valiidsuse saavutamiseks võiksid järgnevad analoogse meetodi kasutajad rakendada rohkem kui ühte eksperti.

Kasutatavate uurimislugude väljamõtlemine oli käesoleva töö autori jaoks loominguine väljakutse. Töö autor arvab, et uurimislugude kaudu varjatult erinevaid väiteid uurides saab tõepärasemaid tulemusi, kui nende väidete kohta lastelt otse küsides. Nimelt küsimused nagu näiteks „Kas eksituse ütlemine on valetamine?“ ja „Kas valetamine, mille eesmärk on kedagi ohust päästa (antisotsiaalne valetamine), on hea, nii ja naa või halb?“ võivad eelkooliealiste laste jaoks olla arusaamatud või väärtalt mõistetavad ja seeõttu võivad lapsed osata mitte vastata või vastata juhuslikult. Et lapsed mõistaksid uuritavate väidete sisusid paremini ja uurimismeetod oleks nende jaoks huvipakkavam, eelistati nende uurimiseks kasutada elutruusid situatsioonilugusid, millega ka lapsed ise võivad igapäevaelus kokku puutuda.

Uurimislugude kaudu on valetamise ja sellega sarnaste väidete esitamise äratundmist ja hinnanguid neile laste seas uurinud ka varasemad uurimused (nt Peterson et al., 1983; Strichartz & Burton, 1990; Vassiljev, 2008), kuid kuna käesoleva töö konkreetseid uurimislugusid kasutati esmakordselt, lisab see uurimuses kasutatud meetodile uudsust. Käesoleva töö meetodi kaudu saadud tulemuste usaldusväarsust suurendab tõsiasi, et välismaa uurimused on leidnud sarnaseid tulemusi. Olles uurimuse meetodina kasutanud situatsioonilugusid, arvab käesoleva töö autor, et see on sobilik meetod, uurimaks laste teadmisi ja arvamusi nii valetamisest kui teistel teemadel (nt Ennok (2010) on seda kasutanud, uurides emotsioonide äratundmist laste seas). Huvi korral näha käesolevas töös kasutatud videolugusid võib pöörduda töö autori poole.

Kasutatud kirjandus

- Berg-Cross, L. G. (1975). Intentionality, Degree of Damage, and Moral Judgements. *Child Development*, 46, 970-974.
- Bok, S. (1999). *Lying : moral choice in public and private life*. New York: Vitage.
- Bussey, K. (1992). Lying and Truthfulness: Children's Definitions, Standards, and Evaluative Reactions. *Child Development*, 63, 129-137.
- Bussey, K. (1999). Children's categorization and Evaluation of Different Types of Lies and Truths. *Child Development*, 70, 1338-1347.
- Coleman, L. & Kay, P. (1981). Prototype semantics: The English word lie. *Language*, 57, 26-44.
- Costanzo, P. R., Coie, J. D., Grumet, J. F. & Farnill, D. (1973). A Reexamination of the Effects of Intent and Consequence on Children's Moral Judgements. *Child Development*, 44, 151-161.
- Emler, N. (1998). Sociomoral understanding. In A. Campbell & S. Muncer (Eds.). *The Social Child* (pp. 293-324). UK: Psychology Press Ltd.
- Ennok, K. (2010). *Emotsioonide mõistmine ja selle areng eelkooliealistel lastel*. Publitseerimata magistritöö, TÜ.
- Ford, C. V. (1996). *Lies! Lies!! Lies!!!: The Psychology of Deceit*. Washington: American Psychiatric Press.
- Helemäe, P.-M. (2004a). *Laste hinnangud erinevat tüüpi valedetele*. Publitseerimata seminaritöö, TÜ.
- Helemäe, P.-M. (2004b). *Hinnangud valetamisele täiskasvanute ja laste seas*. Publitseerimata bakalaureusetöö, TÜ.
- Huffman, M. L., Warren, A. R. & Larson, S. M. (1999). Discussing Truth and Lies in Interviews With Children: Whether, Why and How? *Applied Developmental Science*, 3, 6-15.
- Lee, K. (2000). Lying as doing deceptive things with words: A speech act theoretical perspective. In J. W. Ashington (Ed.), *Minds in the making: Essays in honor of David R. Olson* (pp.177-196). Oxford: Blackwell.
- Lee, K., Cameron, C. A., Xu, F., Fu, G. & Board, J. (1997). Chinese and Canadian Children's Evaluations of Lying and Truth Telling: Similarities and Differences in the Context of Pro- and Antisocial Behaviors. *Child Development*, 68, 924-934.

- Lewis, M., Stanger, C. & Sullivan, M. W. (1989). Deception on 3-Years-Olds. *Developmental Psychology*, 25, 439-443.
- Peterson, C. C., Peterson, J. L. & Seeto, D. (1983). Developmental Changes in Ideas about Lying. *Child Development*, 54, 1529-1535.
- Piaget, J. (1997). *The Moral Judgement of the Child*. New York: Free Press Paperbacks.
- Stouthamer-Loeber, M. (1986). Lying as a problem behavior in children. *Clinical Psychology Review*, 6, 267-289.
- Strichartz, A. F. & Burton, R. V. (1990). Lies and Truth: A Study of the Development of the Concept. *Child Development*, 61, 211-220.
- Sweetser, E. E. (1978). The definition of lie: An examination of the folk models underlying a semantic prototype. In D. Holland (Ed.), *Cultural models in language and thought* (pp. 43-66). New York: Cambridge University Press.
- Vassiljev, T. (2008). *Laste arusaamised valetamisest*. Publitseerimata bakalaureusetöö, TÜ.
- Zelazo, P. D., Helwig, C. C. & Lau, A. (1996). Intention, Act and Outcome in Behavioral Prediction and Moral Judgment. *Child Development*, 67, 2478-2492.
- Wilson, A. E., Smith, M. D. & Ross, H. S. (2003). The Nature and Effects of Young Children's Lies. *Social Development*, 12, 21-45.
- Wimmer, H., Gruber, S. & Perner, J. (1984). Young Children's Conception of Lying: Lexical realism – moral subjectivism. *Journal of Experimental Child Psychology*, 37, 1-30.
- Wimmer, H., Gruber, S. & Perner, J. (1985). Young Children's Conception of Lying: Moral Intuition and the Denotation and Connection of „to Lie“. *Developmental Psychology*, 21, 993-995.
- Xu, F., Luo, Y. C., Fu, G. & Lee, K. (2009). Children's and Adults' Conceptualization and Evaluation of Lying and Truth-Telling. *Infant and Child Development*, 18, 307-322.

Lisa 1

Tüdrukute intervjuu

Mis on valetamine? (Too näide valetamise kohta.)

Uurimuslood

Olukord	Videolugu	Küsimused lapsele
Antisotsiaalne vale	<p>(Poisi ja tüdruku ees on laud, laual küpsis.) Tiina on Kristjanil külas. Kristjan ütleb: „Ma lähen korraks teise tuppa.“ (Kristjan lahkub kaadrist.) Tiina näeb laual küpsist. Ta sööb küpsise ära (see kaob). (Kristjan tuleb tagasi.) Kristjan ütleb: „Ma mäletan, et selle laua peal oli enne küpsis. Kas sina sõid küpsise ära?“ Tiina ütleb: „Mina pole küpsist sünnud.“</p>	<p>Kas see tüdruk (osutatakse ekraanile) valetas? Kas see, mida tüdruk (osutatakse ekraanile) ütles, on hea, nii ja naa või halb?</p>
Pisivale	<p>(Poiss ja tüdruk seisavad kõrvuti, poisil on käes vihmavari.) Liisal on sünnipäev. Sõber kingib Liisale sünnipäevaks vihmavarju. Sõber ütleb: „Palun! See on sulle.“ (Poiss ulatab vihmavarju tüdrukule.) Liisale vihmavari ei meeldi, aga ta ei taha sõpra kurvastada. Sõber küsib: „Kas sulle meeldib see vihmavari?“ Liisa vastab: „Jah! Mulle meeldib see vihmavari.“</p>	<p>Kas see tüdruk (osutatakse ekraanile) valetas? Kas see, mida tüdruk (osutatakse ekraanile) ütles, on hea, nii ja naa või halb?</p>
Altruistlik vale	<p>(Kaadris on tüdruk, temast tagapool kapp.) Marko tuleb joostes tuppa (kiiresti ilmub kaadrisse poiss).</p>	<p>Kas see tüdruk (osutatakse ekraanile) valetas? Kas see, mida tüdruk</p>

	<p>Marko ütleb Annabelile: „Üks suur poiss ajab mind taga. Ta tahab mind lüüa. Lähen kapi taha peitu.“</p> <p>(Marko läheb kapi taha, teda pole enam näha.)</p> <p>Tuleb suur poiss (ilmub kaadrisse).</p> <p>Ta ütleb: „Ma tahan su sõpra Markot lüüa. Kas sa nägid, kuhu ta läks?“</p> <p>Annabel vastab: „Ma ei näinud, kuhu ta läks.“</p>	<p>(osutatakse ekraanile) ütles, on hea, nii ja naa või halb?</p>
Eksitus	<p>(Poisi ja tüdruku ees on avamata kingipakk.)</p> <p>Piret sai jõuluvanalt kingipaki. Piret tahtis jõuluvanalt puslet.</p> <p>Jaanus küsib: „Mis su kingipaki sees on?“</p> <p>Piret: „Minu kingipaki sees on kindlasti pusle.“</p> <p>Piret avab kingipaki (avatakse kingipakk). Selle sees ei ole pusle, on raamat (raamat võetakse kingipakist välja).</p>	<p>Kas see tüdruk (osutatakse ekraanile) valetas?</p> <p>Kas see, mida tüdruk (osutatakse ekraanile) ütles, on hea, nii ja naa või halb?</p>
Nali	<p>(Poiss ja tüdruk seisavad kõrvuti).</p> <p>On 1. aprill – naljapäev.</p> <p>Karmen ütleb Mardile: „Vaata taevasse! Siga lendab!“</p> <p>Mart vaatab taevasse, seal pole siga.</p> <p>Karmen ütleb: „Aprill!“</p> <p>Mart: „Hi-hi-hi-hi-hii.“ (Mart naerab.)</p>	<p>Kas see tüdruk (osutatakse ekraanile) valetas?</p> <p>Kas see, mida tüdruk (osutatakse ekraanile) ütles, on hea, nii ja naa või halb?</p>
Tõde	<p>Kerli jookseb ja vaatab selja taha. (Tüdruk keerab end teistpidi, läheb edasi selg ees).</p> <p>Kerli ei näe enda ees kõndivat Taavit ja jookseb talle otsa. Taavi kukub pikali. (Kaadrisse ilmub õpetaja.). Õpetaja tuleb ja näeb Taavit maas pikali.</p> <p>Õpetaja küsib: „Mis teil siin juhtus?“</p>	<p>Kas see tüdruk (osutatakse ekraanile) valetas?</p> <p>Kas see, mida tüdruk (osutatakse ekraanile) ütles, on hea, nii ja naa või halb?</p>

	Kerli vastab: „Ma ei näinud Taavit ja jooksin talle otsa.“	
--	--	--

Lisa 2**Poiste intervjuu**

Mis on valetamine? (Too näide valetamise kohta.)

Uurimuslood

Olukord	Videolugu	Küsimused lapsele
Antisotsiaalne vale	(Poisi ja tüdruku ees on laud, laual küpsis.) Kristjan on Tiinal külas. Tiina ütleb: „Ma lähen korraks teise tuppa.“ (Tiina lahkub kaadrist.) Kristjan näeb laual küpsist. Ta sööb küpsise ära (see kaob). (Tiina tuleb tagasi.) Tiina ütleb: „Ma mäletan, et selle laua peal oli enne küpsis. Kas sina sõid küpsise ära?“ Kristjan ütleb: „Mina pole küpsist sünnud.“	Kas see poiss (osutatakse ekraanile) valetas? Kas see, mida poiss (osutatakse ekraanile) ütles, on hea, nii ja naa või halb?
Pisivale	(Tüdrukul on käes vihmavari.) Tanelil on sünnipäev. Sõber kingib Tanelile sünnipäevaks vihmavarju. Sõber ütleb: „Palun! See on sulle.“ (Tüdruk ulatab vihmavarju poisile.) Tanelile vihmavari ei meeldi, aga ta ei taha sõpra kurvastada. Sõber küsib: „Kas sulle meeldib see vihmavari?“ Tanel vastab: „Jah! Mulle meeldib see vihmavari.“	Kas see poiss (osutatakse ekraanile) valetas? Kas see, mida poiss (osutatakse ekraanile) ütles, on hea, nii ja naa või halb?
Altruistlik vale	(Kaadris on väike poiss, temast tagapool kapp.)	Kas see poiss (osutatakse ekraanile) valetas?

	<p>Annabel tuleb joostes tuppa (kiiresti ilmub kaadrisse tüdruk).</p> <p>Ta ütleb väiksele poisile: „Üks suur poiss ajab mind taga. Ta tahab mind lüüa. Lähen kapi taha peitu.“</p> <p>(Annabel läheb kapi taha, teda pole enam näha.) Tuleb suur poiss (ilmub kaadrisse).</p> <p>Ta ütleb: „Ma tahan su sõpra Annabeli lüüa. Kas sa nägid, kuhu ta läks?“</p> <p>Väike poiss vastab: „Ma ei näinud, kuhu ta läks.“</p>	<p>Kas see, mida poiss (osutatakse ekraanile) ütles, on hea, nii ja naa või halb?</p>
Eksitus	<p>(Poisi ja tüdruku ees on avamata kingipakk.)</p> <p>Jaanus sai jõuluvanalt kingipaki. Jaanus tahtis jõuluvanalt puslet.</p> <p>Piret küsib: „Mis su kingipaki sees on?“</p> <p>Jaanus: „Minu kingipaki sees on kindlasti pusle.“</p> <p>Jaanus avab kingipaki (avatakse kingipakk). Selle sees ei ole pusle, on raamat (raamat võetakse kingipakist välja).</p>	<p>Kas see poiss (osutatakse ekraanile) valetas?</p> <p>Kas see, mida poiss (osutatakse ekraanile) ütles, on hea, nii ja naa või halb?</p>
Nali	<p>(Poiss ja tüdruk seisavad kõrvuti.)</p> <p>On 1. aprill – naljapäev.</p> <p>Mart ütleb Karmenile: „Vaata taevasse! Siga lendab!“</p> <p>Karmen vaatab taevasse, seal pole siga.</p> <p>Mart ütleb: „Aprill!“</p> <p>Karmen: „Hi-hi-hi-hi-hii.“ (Karmen naerab.)</p>	<p>Kas see poiss (osutatakse ekraanile) valetas?</p> <p>Kas see, mida poiss (osutatakse ekraanile) ütles, on hea, nii ja naa või halb?</p>
Tõde	<p>Taavi jookseb ja vaatab selja taha. (Poiss keerab end teistpidi, läheb edasi selg ees).</p> <p>Taavi ei näe enda ees kõndivat Kerlit ja jookseb talle otsa. Kerli kukub pikali.</p>	<p>Kas see poiss (osutatakse ekraanile) valetas?</p> <p>Kas see, mida poiss (osutatakse ekraanile) ütles,</p>

	<p>(Kaadrissse ilmub õpetaja.). Õpetaja tuleb ja näeb Kerlit maas pikali. Õpetaja küsib: „Mis teil siin juhtus?“ Taavi vastab: „Ma ei näinud Kerlit ja jooksin talle otsa.“</p>	<p>on hea, nii ja naa või halb?</p>
--	---	-------------------------------------